ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

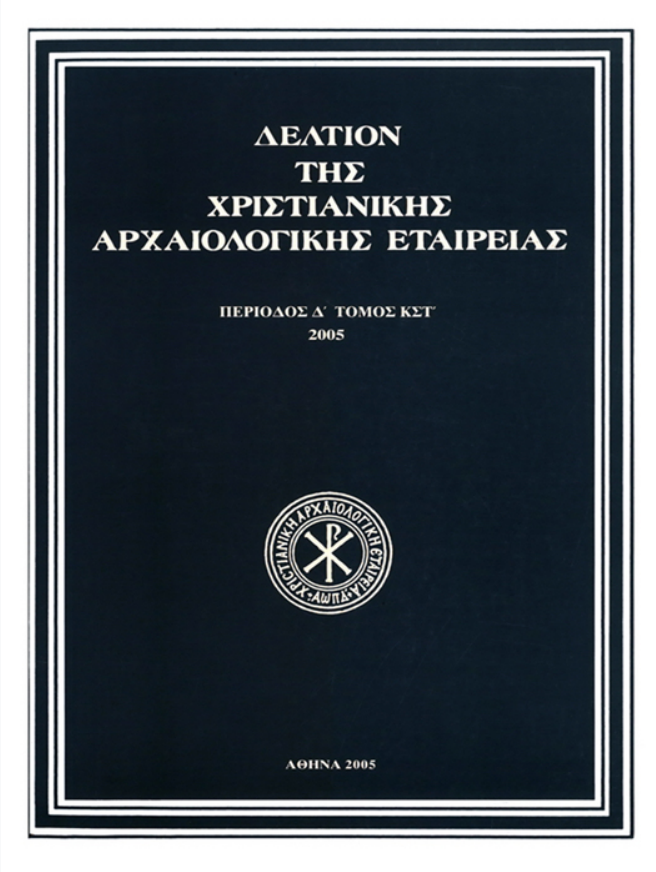

Η αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην Κωνσταντινούπολη

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: 10.12681/dchae.426

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2011). Η αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην Κωνσταντινούπολη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *26*, 35–50. https://doi.org/10.12681/dchae.426

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην Κωνσταντινούπολη

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 35-50

ΑΘΗΝΑ 2005

www.deltionchae.org

Χαράλαμπος Μπούρας

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΜΟΥΧΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*

Ἀπό τίς πολυάριθμες βυζαντινές ἐκκλησίες πού κτίστηκαν ἐπί ἕνδεκα καί πλέον αἰῶνες στήν Κωνσταντινούπολη, ἐλάχιστες σώζονται ἕως σήμερα καί εἶναι σχεδόν ὅλες σοβαρά ἀλλοιωμένες ἀπό τίς θεομηνίες καί τήν συνεχῆ λατρευτική τους χρήση. Ἀπό αὐτές μία μόνον ἔμεινε ἕως σήμερα στά χέρια τῶν χριστιανῶν, ἡ Παναγία ἡ Μουχλιώτισσα στό Φανάρι, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο (Εἰκ. 1 καί 2).

Τό γεγονός ὅτι τό μνημεῖο διατήρησε τήν χριστιανική του λειτουργία ἕως τώρα δέν ἀπέτρεψε τήν σοβαρότατη παραμόρφωσή του οὔτε διευκόλυνε τήν μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του. Πράγματι, σημαντικό τμῆμα τῆς ἐκκλησίας κατεδαφίστηκε προκειμένου νά ἐπεκταθεῖ πρός τά νότια καί τά δυτικά, ἐνῶ ἐπανειλημμένες κακότεχνες ἐπισκευές τήν παραμόρφωσαν ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά. Ὡς πρός τίς σπουδές διαπιστώνεται ὅτι μέ βάση τά κείμενα παρέχεται γιά τήν ἱστορία τοῦ ναοῦ ἱκανοποιητική βιβλιογραφική κάλυψη, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἀρχιτεκτονική του εἶναι ἀνεπαρκέστατα τεκμηριωμένη καί σχολιασμένη[1]. Ἡ πλήρης ἀποτύπωση τῆς Μουχλιώτισσας, πού πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν κωνσταντινουπολίτη ἀρχιτέκτονα Ἀπόστολο Πορίδη[2] (Εἰκ. 3-6), ἐπέτρεψε μιά πληρέστερη προσέγγιση στήν θεωρητική ἀποκατάσταση καί στά συναφῆ ζητήματα τοῦ μνημείου.

Δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει τό ὄνομα τῆς ἐκκλησίας, γιά τό ὁποῖο ὑπάρχουν ἤδη διάφορες ἑρμηνεῖες καί ἀπόψεις[3]. Τά ἱστορικά πού ἀκολουθοῦν δέν εἶναι ἐπίσης προϊόντα νέας ἔρευνας· ἀποτελοῦν σύνθεση γνωστῶν ἤδη πληροφοριῶν πού ἐπιχειρεῖται μέ ἀπώτερο σκοπό τήν ἱστορική ἑρμηνεία τοῦ μνημείου καί τῶν μεταγενεστέρων περιπετειῶν του.

Ἡ μονή τοῦ Μουχλίου, γνωστή κατά τόν 13ο καί τόν 14ο αἰῶνα ὡς μονή τῆς Θεοτόκου τῶν Μουγουλίων, ἱδρύθηκε ἀπό τήν νόθο κόρη τοῦ Μιχαήλ τοῦ Η', τήν Μαρία Παλαιολογίνα[4], πιθανότατα λίγο μετά τό 1282. Τήν Μαρία ἀποκαλοῦσαν «δέσποινα» ἤ «κυρά» τῶν

---

* Καί ἀπό τήν θέση αὐτή ὀφείλω νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου στόν ἀρχιτέκτονα Ἀπόστολο Πορίδη, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στήν διάθεσή μου τά σχέδια ἀποτυπώσεως τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται γιά ὑποδείξεις καί σχόλια στήν καθ. Ruth Macrides, στούς ἀρχιτέκτονες Μ. Πολυβίου καί Στ. Μαμαλοῦκο, στόν Ἀκ. Μήλλα, καθώς καί στήν Χρ. Ἰωακείμογλου γιά τεχνική βοήθεια.

[1] Οἱ πληρέστερες ἐξετάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου εἶναι τοῦ R. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, Λονδίνο 1912, 272-279, τοῦ S. Eyice, *Son Devir Bizans Mimaresi*, Istanbul 1962, 42-46, εἰκ. 108-110, καθώς καί τῶν Brunov καί Mathews σέ συσχετισμό μέ τήν Καμαριώτισσα τῆς Χάλκης. Βλ. N. Brunov, Die Panagia Kirche auf der Insel Chalki in der Umgebung von Konstantinopel, *BNJb* 6 (1927-28), 514-519. Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania Park 1976, 366-367. Ὁ ἴδιος, Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul, *DOP* 27 (1973), 117-127, πίν. 1-20. C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Βερολίνο 1912, Textband, 36-37, πίν. 9h. J. Ebersold, *Monuments d'architecture byzantine*, Παρίσι 1934, 155, 156. Στά δημοσιεύματα αὐτά, πού σχεδόν ὅλα χρονολογοῦνται πρό τριάντα καί πλέον ἐτῶν, ἡ τεκμηρίωση περιορίζεται σέ μία κάτοψη καί φωτογραφίες.

[2] Ἡ ἀκριβής ἀποτύπωση τῆς ὑφισταμένης σήμερα καταστάσεως τοῦ μνημείου εἶναι πολύ δυσχερής λόγῳ τῶν παραμορφώσεων πού αὐτό ὑπέστη. Κρίνεται σκόπιμη ἡ δημοσίευση στό παρόν ὅλων τῶν σχεδίων τοῦ Ἀ. Πορίδη (1995), πού μποροῦν νά ἀποτελέσουν τήν ἀφετηρία καί ἄλλων μελετῶν.

[3] Βλ. Ἀ. Μήλλας, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1996, 142, 753. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ναοί Κωνσταντινουπόλεως κατά τό 1503 καί τό 1604, *ΕΦΣΚ* ΚΗ' (1904), 126, 127, 134. A.M. Schneider, Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, *IstForsch* 8 (1936), 41, 67, 68. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί βυζαντινή ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, 407.

[4] A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1261-1453*, Μόναχο 1938, 33, ἀριθ. 54. Van Millingen, *The Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 272. Eyice, *Son Devir* (ὑποσημ. 1), 42-46. A.M. Talbot, Building Activity in Constantinople under Andronikos II. The Role of Women Patrons in the Construction and the Restoration of the Monasteries, εἰς N. Necipoğlu (ἐκδ.), *Byzantine Constantinople*, Leiden 2001, 334-335. V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328*,

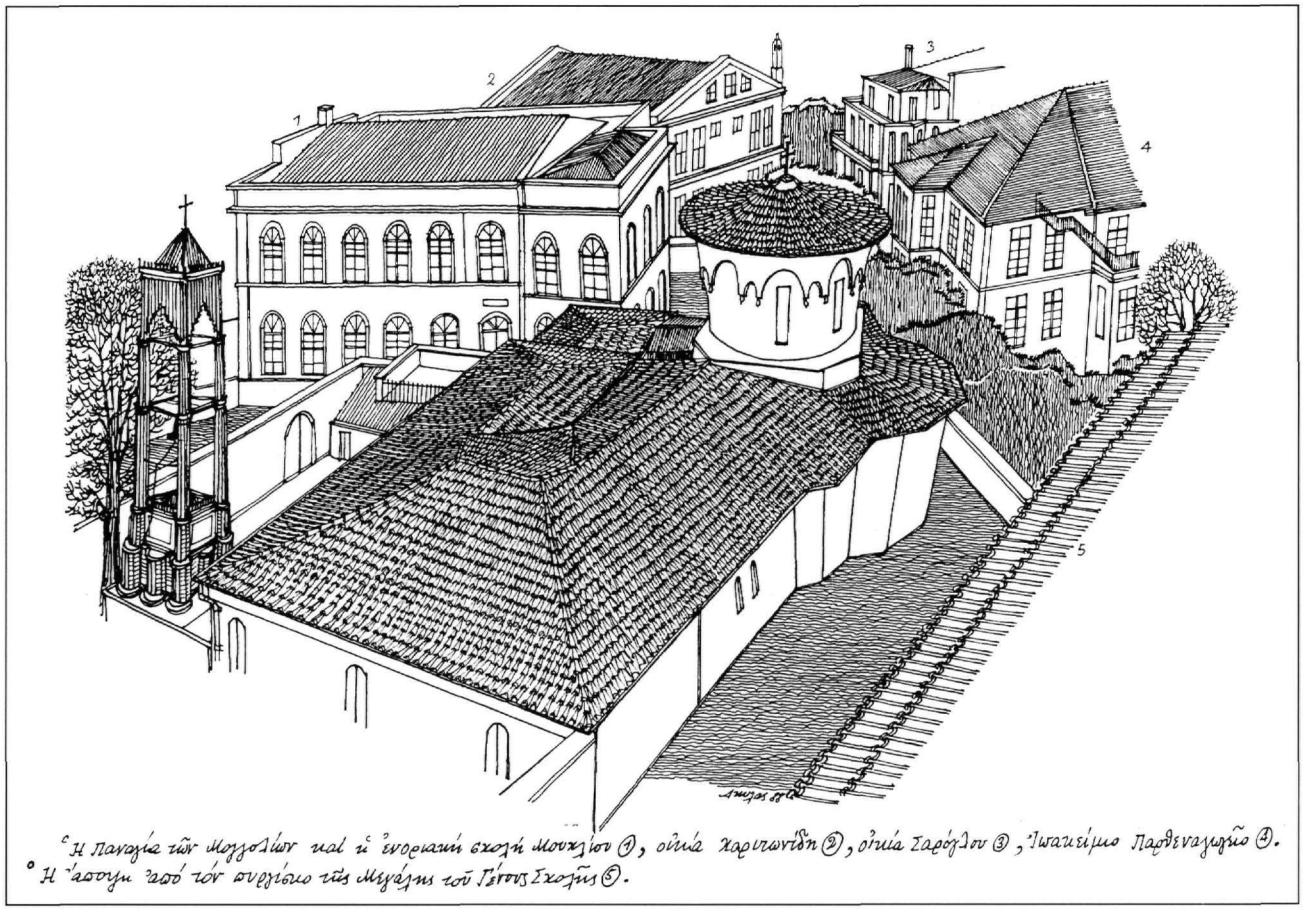

Εἰκ. 1. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Γενική ἄποψη ἀπό ψηλά (σχέδ. Ἀ. Μήλλα).

Μουγουλίων, ἐπειδή εἶχε ἔλθει σέ γάμο πολιτικῆς σκοπιμότητος μέ τόν Ἰλχανίδη χάνη τῶν Μογγόλων Ἀπαγά, περί τό 1265[5]. Ἡ Μαρία, γνωστή γιά τήν δραστηριότητα καί τίς χορηγίες της καί ἀπό ἄλλες περιπτώσεις[6], ὅταν ἐπέστρεψε στήν Πόλη, ἀγόρασε ἀπό τήν χήρα Μαρία Δούκαινα Ἀκροπολίτισσα[7] τήν περιοχή μέ ὅλα τά ὑψιστάμενα ἐκεῖ κτίσματα, συμπεριλαμβανομένων μιᾶς ἐκκλησίας καί ἑνός λουτροῦ, καί ἵδρυσε μονή[8] καλογραιῶν. Σέ ἕνα ἀρκετά ὀψιμότερο πατριαρχικό ἔγγραφο[9], τοῦ 1351, πού ἀναφέρεται σέ περιουσιακά προβλήματα τῆς μονῆς, ἀνακεφαλαιώνονται οἱ πληροφορίες τῶν σχετικῶν μέ τήν ἵδρυσή της, ἀλλά δίδεται καί μιά καθοριστικῆς σημασίας εἴδηση, ὅτι τό μοναστηριακό συγκρότημα προϋπῆρχε· ἦταν ἡ μονή τῶν Παναγίου ἤ τῆς Παναγιωτίσσης καί ἡ Μαρία ὡς νέα κτητόρισσα « ... ὅσα ἦσαν πρὸ πολλῶν ἤδη χρόνων περὶ τὴν τοποθε-

Wiesbaden 1994, 88-90. Κατά τόν Παχυμέρη ἡ μητέρα τῆς Μαρίας ἀνῆκε στήν οἰκογένεια τῶν Διπλοβατάτζη.

[5] Γ. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, ἔκδ. Βόννης, 1835, 174, 175. *Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*, ἔκδ. Βόννης, 1835, 611, 637.

[6] St. Runciman, The Ladies of the Mongols, *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1960, 46-53. R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Instanbul*, DOS 25, Washington, D.C. 1987, 33. P.A. Underwood, *The Kariye Djami*, I, Νέα Υόρκη 1966, 45, 46.

[7] D.I. Polemis, *The Doukai*, Λονδίνο 1968, 83.

[8] Ὑποθέτουν μετά τό 1282, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου, ἄν καί δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Μαρία ἦταν ἡ χήρα του. Τό κοσμικό τουλάχιστον ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ Γεωργίου ἦταν Εὐδοκία.

[9] ΜΜ, I, Βιέννη 1860, 312-317.

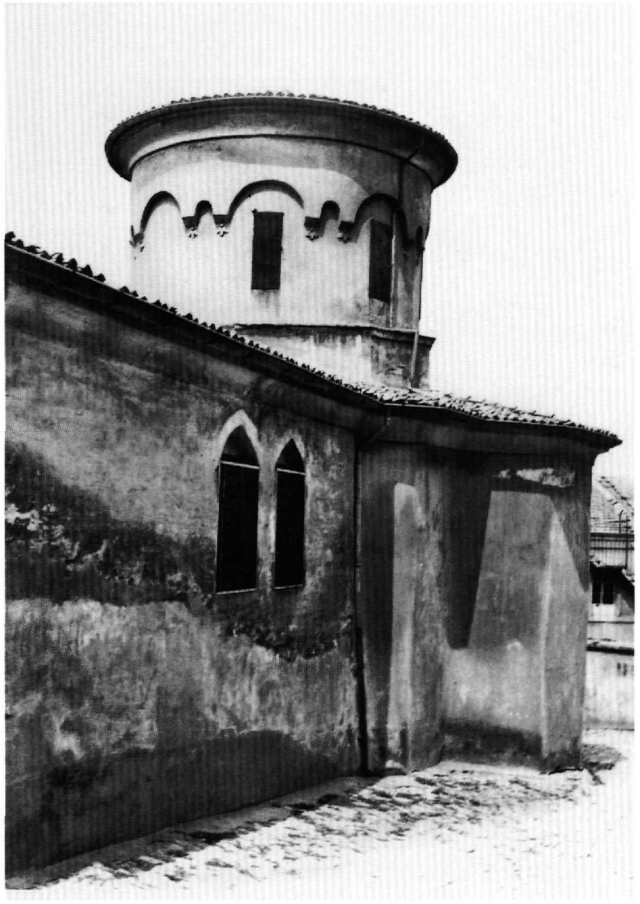

Εἰκ. 2. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Μερική ἄποψη ἀπό βορειοανατολικά.

σίαν τοῦ Φανάρι διακείμενα ... μεταποίησιν ἐποιήσατο καὶ πρὸ παντὸς ἥδρασε καὶ ἐστήριξε περιποιησαμένη τὸν ἐκεῖ θεῖον ναὸν τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς Παναγιωτίσσης ... ὡς ὁρᾶται ...».

Μιά ἄλλη γραπτή πληροφορία προκάλεσε σύγχυση ὡς πρός τήν χρονολόγηση τοῦ μνημείου, ἡ ὁποία μόλις προσφάτως ἔγινε δυνατόν νά ἀναιρεθεῖ. Στήν πρώτη σελίδα ἑνός ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς Σούδας[10] σώζεται ἕνα ἐκτενές σημείωμα ἀναφερόμενο σέ γεγονότα εὐθύς μετά τήν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό 1261. Ὁ Fr. Dölger ἤδη τό 1936 εἶχε προσέξει τό σημείωμα, στό ὁποῖο διάβασε καί δημοσίευσε[11] τήν πληροφορία ὅτι ἡ Παναγία τῶν Μαγουλίων κτίσθηκε «... ὡς ὁρᾶται σήμερον ...» κατά τό ἔτος 1266-1267, ἀπό τόν τότε κάτοχο τοῦ κώδικος. Ὁ Σ. Κουγέας σχολίασε[12] (1949) τήν ἴδια πληροφορία καί ταύτισε τόν κτήτορα μέ τόν μεγάλο λογοθέτη κατά τήν ἀνάκτηση τῆς πόλεως, τόν Γεώργιο Ἀκροπολίτη[13]. Ἡ παραδοσιακή στήν Πόλη ὀνομασία Μουχλιώτισσα - Μαγουλιώτισσα, σέ συνδυασμό μέ τίς γνωστές ἀπό τίς πηγές πληροφορίες[14] γιά τήν κυρά τῶν Μουγουλίων, ἐνίσχυσε τήν ἄποψη γιά τήν ὄψιμη ἀνέγερση τοῦ ναοῦ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ὑπό ἐξέτασιν μνημείου τό ἔτος 1266-1267 ἔγινε ἔτσι εὐρύτατα ἀποδεκτή[15], ἄν καί ὁρισμένοι ἐρευνητές ἀμφέβαλλαν[16] ἤ πίστευαν ὅτι ἡ Μουχλιώτισσα κτίσθηκε στήν θέση τῆς Παναγιωτίσσης πού εἶχε καταστραφεῖ[17].

Τήν ἀβεβαιότητα ἐξάλειψε τό 1998 ὁ P. Schreiner[18] πού μελέτησε ἐκ νέου τόν κώδικα καί ἐξακρίβωσε ὅτι ἡ ἀρχική ἀνάγνωση ἦταν λανθασμένη καί ὅτι ἡ ἀναφερομένη ἐκεῖ εἶναι μιά ἄγνωστη ἀπό ἄλλη πηγή ἐκκλησία, τῆς Ἁγίας Μαρίνας καί ὄχι ἡ Μουχλιώτισσα.

Ἡ παλαιότερη ἔρευνα ἔχει συγκεντρώσει διάσπαρτες πληροφορίες[19] γιά τήν μονή τῶν Παναγίου ἤ τῆς Παναγιωτίσσης. Στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνος εἶχε ὡς ἡγούμενο τόν μοναχό Ἀντώνιο, μαθητή τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου

---

[10] Τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος 2625 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης στό Παρίσι.

[11] Fr. Dölger, *Der Titel des sog. Souidas Lexikons*, SBMünchen, 6, 1936, 3-37, ὅπου φωτογραφία τῆς σελίδος μέ τόν τίτλο τοῦ χειρογράφου, σέ ἀναδιπλούμενο πίνακα.

[12] Σ. Κουγέας, Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, κτήτωρ τοῦ παρισινοῦ κώδικος Σουΐδα, *Βυζαντινά - Μεταβυζαντινά* 1949, 61-74.

[13] Βλ. συνοπτικά R. Macrides εἰς *ODB*, 49.

[14] Μ. Γεδεών, *Βυζαντινόν ἑορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολις 1896-1898, 208, 209. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησίαι βυζαντιναί ἐξακριβούμεναι*, Κωνσταντινούπολις 1900, 57, 58.

[15] Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 275. Eyice, *Son Devir* (ὑποσημ. 1), 42, 43. Talbot, Building Activity, ὅ.π. (ὑποσημ. 4), 334. Gurlitt, ὅ.π. (ὑποσημ. 1). Kidonopoulos, *Bauten* (ὑποσημ. 4), 88-90, W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 204. *Κωνσταντινιάς, παλαιά τε καί νεωτέρα*, Βενετία 1824, 89-91.

[16] Οἱ πρῶτες ἀμφισβητήσεις διατυπώθηκαν ἀπό τόν R. Janin, La topographie de Constantinople byzantine, III, Études 1918-1938, *EO* XXXVIII (1939), 395, 396. Βλ. ἐπίσης Mathews, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1). R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, 512, σημ. 4.

[17] Ὅπως οἱ P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, *Actes de Lavra*, I, Texte, Παρίσι 1970, 28, 32.

[18] P. Schreiner, Die topographische Notiz über Konstantinopel in der Pariser Suda-Handschrift, *Ἀετός. Studies in honour of Cyril Mango*, Στουτγάρδη - Λειψία 1998, 381-383.

[19] R. Janin, *La géographie écclésiastique de l'empire byzantin*, III, Παρίσι 1953, 204, 222, 399, 400. Lemerle, Guillou, Svoronos, ὅ.π.

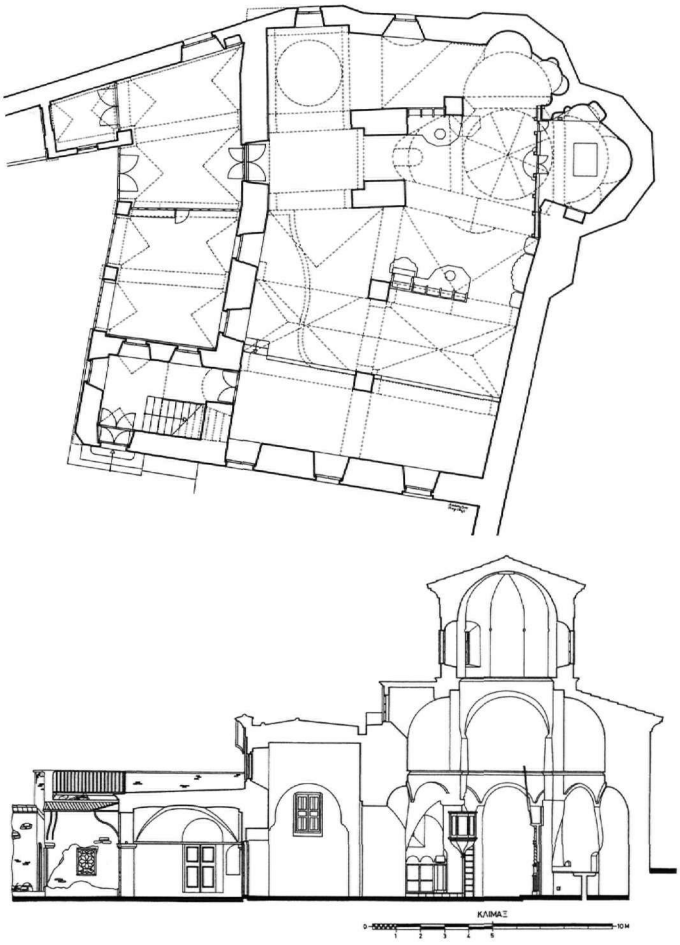

Εἰκ. 3. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Κάτοψη καί κατά μῆκος τομή. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

τοῦ Λαυριώτου. Ὁ Γρηγόριος Πακουριανός, ὅταν συνέταξε τό γνωστό τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ Πετριτζοῦ (1085), εἶχε ὡς ὑπόδειγμα ἐκεῖνο τῆς Παναγιωτίσσης (τό ὁποῖο δέν ἔχει διασωθεῖ) καί ἰσχυριζόταν ὅτι σέ κάθε τί τό ἵδρυμά του ἀκολουθοῦσε τό πρότυπό του, τήν μονή τῶν Παναγίου στήν Πόλη[20]. Σώζεται ἐπίσης τό μολυβδόβουλλο τοῦ μοναστηριοῦ[21].

Μετά τήν Ἅλωση τά οἰκήματα καί τά οἰκόπεδα ἑνός δρόμου τῆς περιοχῆς δόθηκαν ἀπό τόν Πορθητή στόν ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλο ὡς ἀμοιβή γιά τήν ἀνέγερση ἀπό αὐτόν τοῦ τεμένους του[22] τό 1471. Τήν παραδοσιακή αὐτή πληροφορία ἀναφέρει ὁ Κομνηνός Ὑψηλάντης[23], ὁ ὁποῖος μάλιστα δίνει σέ μετάφραση τόν σουλτανικό ὁρισμό τῆς δωρεᾶς, πού σωζόταν σέ ἰδιόχειρο πρωτότυπο ἔγγραφο στόν ναό. Ἄν καί ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις ἐπί τῆς σημασίας καί τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου[24], γεγονός εἶναι ὅτι ἡ Μουχλιώτισσα διέφυγε τόν κίνδυνο καταλήψεως ἐπί σουλτάνου Σελήμ[25] καί παρέμεινε χριστιανική ἐκκλησία ἕως σήμερα.

Ἡ μονή τῆς Παλαιολογίνας ἀσφαλῶς εἶχε διαλυθεῖ μετά τήν Ἅλωση καί ἡ Μουχλιώτισσα χρησίμευσε, ἄγνωστο ἀπό πότε, ὡς ἐνοριακός ναός. Ἡ ἐπέκταση καί οἱ σχετικές παραμορφώσεις ἔγιναν ἴσως τό 1730, ὅταν αὐξήθηκαν οἱ ἀνάγκες ἐκκλησιασμοῦ[26] τῆς περιοχῆς. Πυρκαγιά μέ ἄγνωστες ἐπιπτώσεις στόν ναό μνημονεύεται τό 1784[27].

Ἕνα πλῆθος πληροφοριῶν γιά τήν ἑλληνική ἐνορία καί τήν σχολή τοῦ Μουχλίου, ὄχι ὅμως καί γιά τόν ἴδιο τόν ναό, σώζεται ἀπό τόν 18ο καί τόν 19ο αἰῶνα[28]. Γιά τίς νεωτερικές ἐπεμβάσεις[29] πού ἀλλοίωσαν ἀκόμα περισσότερο τό μνημεῖο γίνεται ἐν συνεχείᾳ λόγος.

Ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση τῆς Μουχλιώτισσας ἀποτυπώνεται στά σχέδια τοῦ Ἀ. Πορίδη[30]. Ἀπό τήν πρώτη ματιά φαίνεται ὅτι στόν ἀρχικό βυζαντινό ναό ἀνήκουν ὁ κύριος τρουλλαῖος χῶρος τῆς ἐκκλησίας, οἱ δύο ἀπό τίς ἀρχικές κόγχες καί τά δύο τρίτα τοῦ τριμεροῦς νάρ-

---

[20] P. Gautier, Le typikon du sebaste Grégoire Pakourianos, *REB* 42 (1984), 21, 23, 69, 73, 83, 131, 133. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 132, 142, 144, 157. Θά πρέπει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Πετριτζοῦ, κοντά στό Μπάτσκοβο, οὐδεμία σχέση ἔχει μέ τήν Μουχλιώτισσα.

[21] V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'émpire byzantin, 2: L'église*, Παρίσι 1965, 94, ἀριθ. 1170. J.W. Nesbitt (ἐπιμ.), *Byzantine Lead Seals*, II, Βέρνη 1984, 357, ἀριθ. 766, πίν. 74.

[22] Τήν ὀθωμανική ἄποψη γιά τόν ἀρχιτέκτονα τοῦ πρώτου Fatih Camii στήν Πόλη, βλ. εἰς G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Λονδίνο 1971, 121, 122, 470, σημ. 150, 161.

[23] Ἀθ. Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Τά μετά τήν Ἅλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870, 12, 727. Τήν πληροφορία, ὅπως φαίνεται, πῆρε ἀπό τήν *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας* τοῦ Δημ. Καντεμήρ (ἀγγλική ἔκδοση, Λονδίνο 1734).

[24] Μανουήλ Γεδεών, στό Μήλλας, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 148-150, 678, σημ. 185, 679. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησίαι βυζαντιναί* (ὑποσημ. 14), 58.

[25] Ὅ.π., 679.

[26] Μήλλας, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 143, 144. Δύο κηροστάτες πού σώζονται σήμερα στόν ναό ἔχουν τήν χρονολογία *αψξ'* (1760).

[27] Κομνηνός Ὑψηλάντης, ὅ.π. (ὑποσημ. 23), 638.

[28] Μήλλας, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 140-151.

[29] Müller-Wiener, *Bildlexikon* (ὑποσημ. 15), 205.

[30] Κάτοψη τῆς σημερινῆς καταστάσεως τοῦ μνημείου δίνει καί ὁ W. Müller-Wiener (ὅ.π., 204, εἰκ. 226) σέ συσχετισμό μέ τοπογραφικό σχέδιο τῆς περιοχῆς.

θηκος[31]. Ἡ νοτία κόγχη κατεδαφίσθηκε τελείως, καθώς καί τό κάτω μέρος τῆς δυτικῆς, ἔτσι ὥστε νά διευρυνθεῖ τό ἄνοιγμα πρός τόν νάρθηκα (Εἰκ. 3).

Ἡ μεγάλη προσθήκη πρός νότον ἔχει τόν τύπο ἑξαμεροῦς ὑπόστυλης αἴθουσας μέ δύο πεσσούς, ὀξυκόρυφα ὀθωμανικά τόξα[32] καί ὀξυκόρυφα ἐπίσης σταυροθόλια ἤ αὐτοσχεδίους θόλους. Στήν θέση τῆς ἀρχικῆς νοτίας κόγχης τοῦ ναοῦ δημιουργήθηκε ἰσχυρό τόξο, ἀνοίγματος σχεδόν 7 μ., πού φέρεται ἀπό τοιχοπεσσό ὁ ὁποῖος μέ ἕναν ὅμοιό του διαμόρφωσαν τό χάσμα πού προκάλεσε ἡ κατεδάφιση τοῦ κάτω τμήματος τῆς δυτικῆς κόγχης. Τόσο ἡ μεσαία καμάρα ὅσο καί ὁ ἡμισφαιρικός θόλος τοῦ νάρθηκος σώζονται πολύ καλά, τό διάστημα ὅμως μεταξύ νάρθηκος καί βορείας κόγχης, κάποτε ὑπαίθριο, κλείσθηκε καί στεγάσθηκε μέ ὀξυκόρυφο, πάλι αὐτοσχέδιο θόλο. Τά δύο νοτιότερα τμήματα τῆς προσθήκης ἔγιναν διώροφα μέ τήν βοήθεια ξυλίνου ἐνδιαμέσου πατώματος γιά τόν σχηματισμό κλειστοῦ γυναικωνίτη (Εἰκ. 4).

Δυτικότερα καί μέ σημαντικά μικρότερο ὕψος διαμορφώθηκε πενταμερής ἐξωνάρθηξ[33] μέ πεσσούς στήν πρόσοψη (Εἰκ. 5) καί κάλυψη μέ καμάρα πού ἐπιμερίζεται ἀντιστοίχως μέ ἐνισχυτικά τόξα καί σκεπάζεται μέ δῶμα. Στήν καμάρα διεισδύουν οἱ θόλοι τῶν τόξων τῶν στενῶν τους πλευρῶν. Τό τελευταῖο πρός νότον διαμέρισμα εἶναι αὐτοτελές καί χρησιμεύει ὡς προθάλαμος καί κλιμακοστάσιο πρός τόν γυναικωνίτη.

Στήν νοτιοδυτική πλευρά τῆς ἐπεκτάσεως ἔχει διαμορφωθεῖ, ἄγνωστο πότε, μικρός ὑπόγειος χῶρος σέ σχῆμα Γ, προσιτός μέ μικρή κλίμακα. Τό ἐπίμηκες τμῆμα του, ἀπό τά ἀνατολικά πρός τά δυτικά, καλύπτεται μέ τετραρτοκυκλικό θόλο. Ὅπως παρατήρησε προσφάτως ὁ συνάδελφος Στ. Μαμαλοῦκος, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὑπογείου πρέπει νά συμπίπτει μέ τόν κατεδαφισμένο ψηλότερα νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκος, χωρίς νά εἶναι σαφές ἄν πρόκειται γιά τόν ἴδιο τοῖχο ἤ γιά τά θεμέλιά του.

Δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἀρχικός ναός ἦταν τετράκογχος μέ μικρότερα κογχάρια πού διανοίγονταν ἀνά τρία[34] στό πάχος τοῦ τοίχου κάθε κόγχης. Λοξότμητος ὁριζόντιος κοσμήτης σέ ὕψος 5 μ. περίπου ὁρίζει τήν στάθμη, ἐπάνω ἀπό τήν ὁποία οἱ τέσσερις κύριες κόγχες παραμένουν ἀδιάσπαστες. Ἕνας δεύτερος κοσμήτης, σέ ὕψος 9 μ., κλείνει τά σφαιρικά τρίγωνα καί σχη-

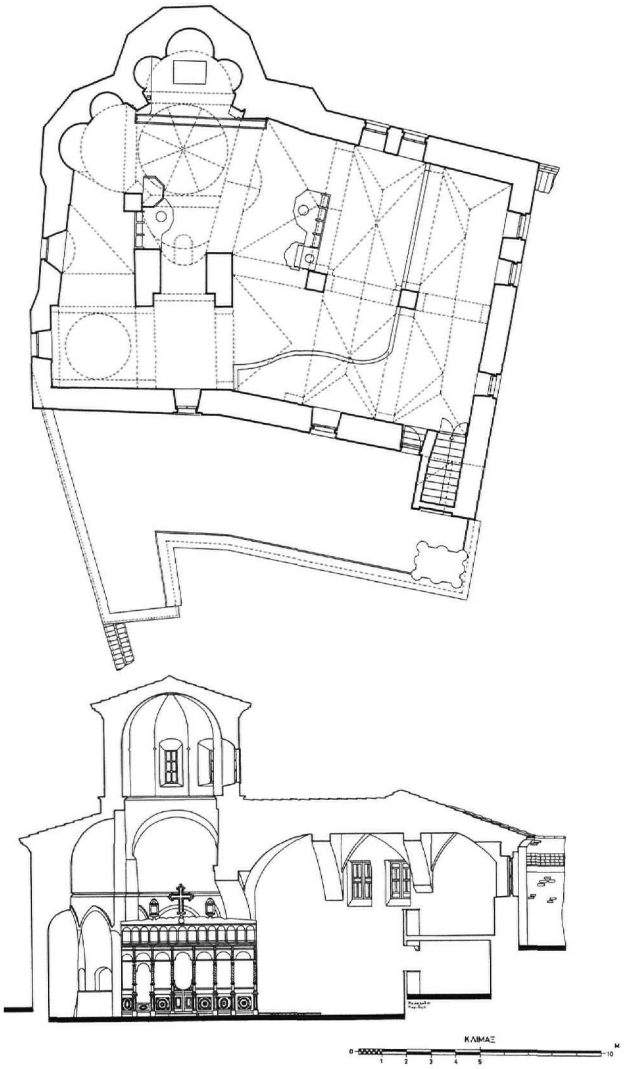

Εἰκ. 4. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Κάτοψη στό ὕψος τοῦ γυναικωνίτη καί κατά πλάτος τομή. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

[31] Κάπως ἔτσι ὑποδηλώνονται ἡ βυζαντινή καί ἡ μεταβυζαντινή φάση στό βιβλίο τοῦ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 279, εἰκ. 96. Τό ἴδιο σχέδιο ἀναδημοσιεύεται ἀπό τόν Th. Mathews, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 367.

[32] Καί ὄχι Italian Gothic, ὅπως νόμιζε ὁ R. Van Millingen, ὅ.π., 278. Ὁ χαρακτηρισμός τους ὡς modern ἐπίσης δέν εἶναι ὀρθός, ἀφοῦ ἔχουν ἡλικία δύο καί πλέον αἰώνων.

[33] Ἀγνώστου χρόνου κατασκευῆς. Τόν ἀγνοεῖ πλήρως ὁ R. Van Millingen (1912), ἀπεικονίζεται ὅμως στήν λιθογραφία τοῦ Πασπάτη (1877) χωρίς ὅμως τά τοξωτά ἀνοίγματα τῆς προσόψεως, βλ. Ἀ. Πασπάτης, *Βυζαντιναί μελέται*, Κωνσταντινούπολις 1877, 388, 389. Τό ἴδιο καί σέ φωτογραφία στό Δωρόθεος Μητροπολίτης Λαοδικείας, Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου, *Ὀρθοδοξία* 9 (1934), 210.

[34] Τό μεσαῖο ἀπό τά κογχάρια εἶναι ἀρκετά εὐρύτερο ἀπό τά δύο ἄλλα.

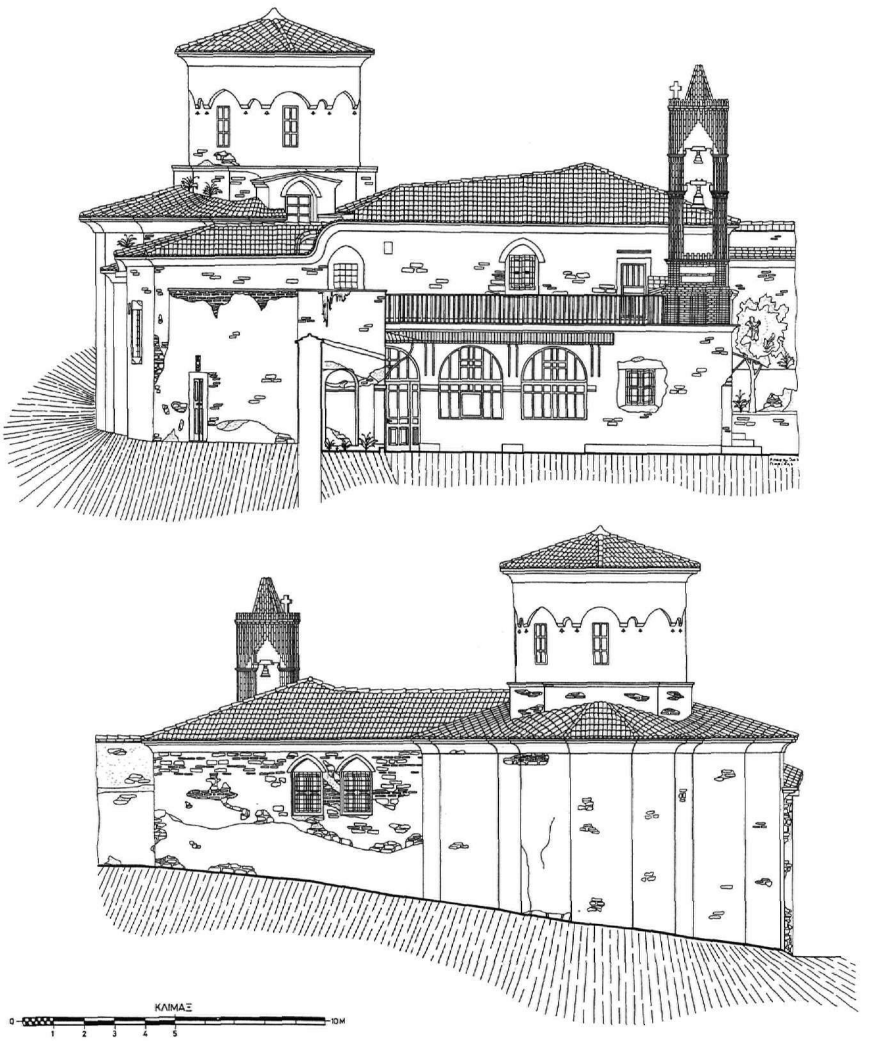

Εἰκ. 5. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ἡ δυτική καί ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

ματίζει τήν στεφάνη τοῦ τρούλλου. Αὐτός εἶναι ἐσωτερικά ὀκταμερής, μέ κοίλους τούς τομεῖς, ὀκτώ ἀρχικῶς[35] μονόλοβα παράθυρα καί μέ τό ἐσωρράχιό του νά φθάνει σέ ὕψος τά 13,60 μ. Μεταξύ τῶν τόξων μετώπου τῶν κογχῶν καί τῶν σφαιρικῶν τριγώνων παρεμβάλλονται τόξα ἤ ὑπὸτυπώδεις καμάρες, βάθους 0,50 μ. περίπου. Τό νότιο τόξο ἔχει καταστραφεῖ.

Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ὁ τριμερής νάρθηξ προσετέθη ἐκ τῶν ὑστέρων[36], ἴσως ὅταν ἡ Παλαιολογίνα ἐπανίδρυσε τήν μονή τῆς Θεοτόκου, κατά τόν 13ο αἰῶνα, ἐποχή κατά τήν ὁποία γίνονταν προσθῆκες ναρθήκων, ταφικῶν παρεκκλησίων καί στοῶν σέ ὑφισταμένους ναούς. Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Th. Mathews[37], ὁ ἀδέξιος τρόπος μεταβάσεως ἀπό τόν κυρίως ναό στόν νάρθηκα,

[35] Σήμερα διατηροῦνται ἀνοικτά τέσσερα μόνον παράθυρα. Ἔχουν εὐθύγραμμα ὑπέρθυρα ἀντί τῶν τοξωτῶν ἀρχικῶν καί διευρύνσεις κατά τό πλάτος, πού ἀρχικῶς δέν ὑπῆρχαν.

[36] Ἡ τεθλασμένη γραμμή τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγράμματος τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου μαρτυρεῖ σταδιακές ἀλλαγές καί ὄχι ἀρχικό σχεδιασμό.

[37] Mathews, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 366. Δέν εἶναι πάντως σαφές πότε ἔγινε ἡ κατεδάφιση, δεδομένου ὅτι ὁ νότιος τουλάχι-

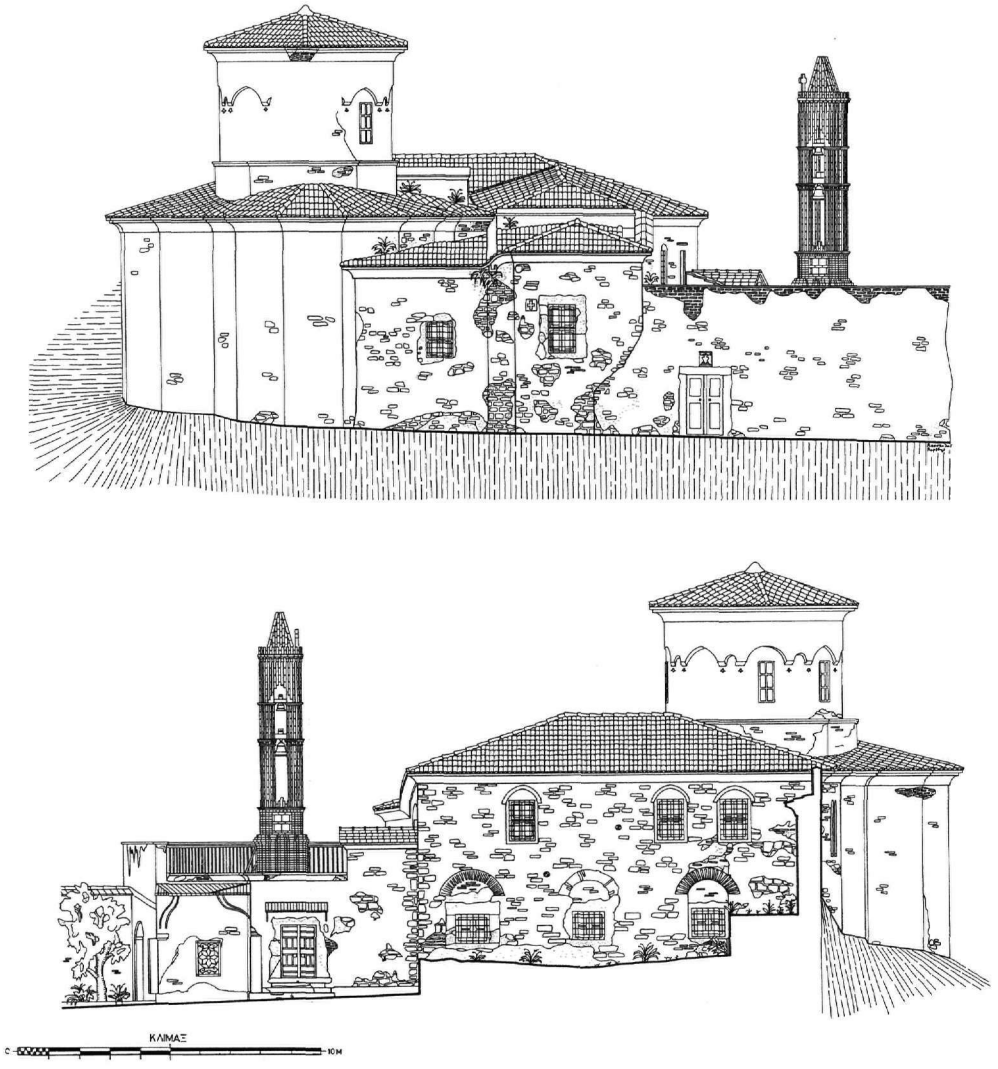

Εἰκ. 6. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ἡ βορεία καί ἡ νοτία ὄψη τοῦ ναοῦ. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

μέ τήν κατεδάφιση τοῦ κάτω τμήματος τῆς δυτικῆς κόγχης, δέν θά εἶχε νόημα ἄν τά δύο μέρη ἦταν σύγχρονα.

Ἐξωτερικῶς τό τύμπανο τοῦ τρούλλου εἶχε κυκλική τήν χάραξη καί κωνική τήν στέγαση. Ὀκτώ ἐλαφρά προεξέχοντα τόξα πλαισιώνουν τά παράθυρα καί ἐναλλάσσονται μέ μικρότερα τυφλά τοξύλλια μεταξύ τους. Σήμερα ὅλα εἶναι καλυμμένα μέ παχιά ἐπιχρίσματα, ἐνῶ στίς γενέσεις τῶν τόξων καί τῶν τοξυλλίων διακρίνονται τρίφυλλα κοσμήματα, ἀνάγλυφα στό ἐπίχρισμα, προφανῶς νεωτερικά (Εἰκ. 2). Ἐπίσης νεωτερικό εἶναι τό μεγάλο κοῖλο γεῖσον (cavetto) πού ἐπιστέφει τό τύμπανο τοῦ τρούλλου. Οἱ κόγχες τοῦ ναοῦ εἶναι ἐξωτερικῶς πεντάπλευρες· ἡ νοτία ἔχει κατεδαφισθεῖ καί ἡ δυτική διατρυπήθηκε στό ὕψος τοῦ τεταρτοσφαιρίου γιά τήν δημιουργία ἑνός φεγγίτη (Εἰκ. 3). Καί στίς κόγχες τά κοῖλα γεῖσα εἶναι ἐπίσης νεωτερικά (Εἰκ. 6).

Ἐπανερχόμενοι στό ἐσωτερικό μποροῦμε νά δοῦμε τίς παραμορφώσεις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου: α) τήν χονδροειδῆ ἀπολάξευση τῶν κατωτέρων τμημάτων μεταξύ

στον τοιχοπεσσός κτίσθηκε γιά τήν στήριξη τοῦ μεγάλου τόξου τῆς Τουρκοκρατίας. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὑφίσταται μικρή ἀπόκλιση μεταξύ τῶν ἀξόνων τοῦ ναοῦ καί τοῦ νάρθηκος, αἰσθητή στά σχέδια ἀποκαταστάσεως.

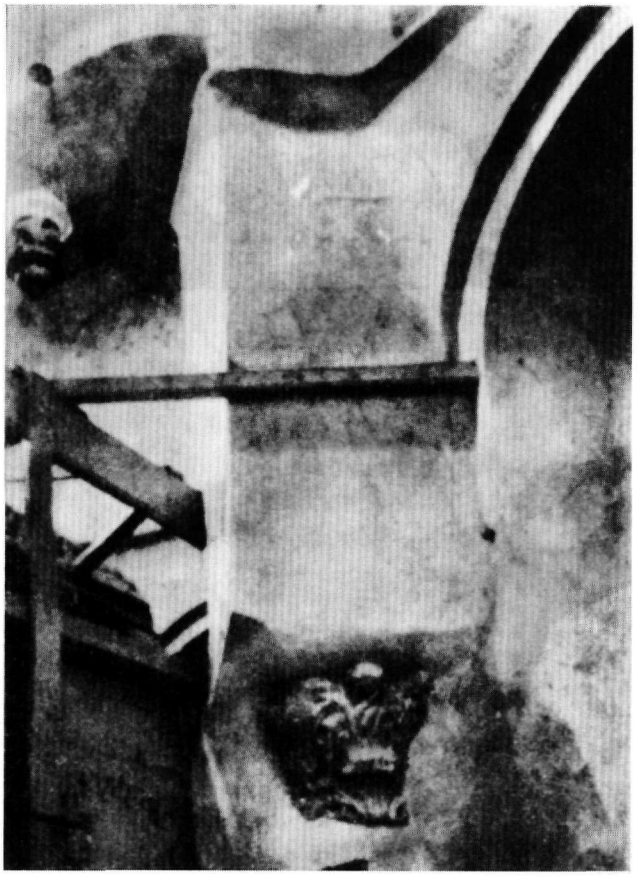

Εἰκ. 7. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ μέ τό βορειοανατολικό κιονόκρανο (N. Brunov, φωτογραφία πρό τοῦ 1927).

τῶν κογχαρίων μέ σκοπό τήν διεύρυνση τοῦ κεντρικοῦ χώρου, β) τήν κάλυψη ὅλων τῶν ἐπιφανειῶν μέ βαριά νεωτερικά ἐπιχρίσματα, γ) τήν ἀπόφραξη ὅλων τῶν παραθύρων πλήν τῶν πέντε ἐκ τῶν ὀκτώ τοῦ τρούλλου καί δ) τήν ὕπαρξη ἑνός μικροῦ μαρμαρίνου στοιχείου πού προβάλλει ἀπό τό ἐπίχρισμα στήν νοτία παραστάδα, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στό ἀνατολικό κύριο τόξο στηρίξεως τοῦ τρούλλου.

Ἡ τελευταία λεπτομέρεια ἔρχεται νά ἐπιβεβαιώσει τίς παρατηρήσεις τοῦ Brunov[38]: ἕως τό 1928 τουλάχιστον, στίς θέσεις τῶν δύο ἀνατολικῶν παραστάδων ὑψώνονταν μαρμάρινοι κίονες[39], ὕψους 3,05 μ. περίπου, μέ κορινθιακά κιονόκρανα, πού ὑποβάσταζαν τά τόξα καί ἔχουν τώρα ταφεῖ κάτω ἀπό τά ἐπιχρίσματα. Ἀσφαλῶς στήν ἀρχική μορφή τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν ἄλλοι δύο κίονες, ἔτσι ὥστε νά διαμορφώνεται μέ τόν τροῦλλο τό γνωστό σχῆμα τοῦ κιβωρίου. Ἡ πολύτιμη φωτογραφία (Εἰκ. 7) ἡ δημοσιευμένη ἀπό τόν Brunov[40] δικαιολογεῖ τήν πρότασή του ὡς πρός τήν ἀρχική μορφή τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ[41] μέ κίονες στίς τέσσερις γωνίες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, τήν ὁποία υἱοθέτησαν καί ἄλλοι[42]. Ἐπίσης, ἐπιτρέπει τήν πειστική ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐκκλησίας.

Δέν εἶναι μόνον οἱ ἐπανειλημμένες ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές καλύψεις μέ ἐπιχρίσματα πού παρεμποδίζουν τήν μελέτη τῆς Μουχλιώτισσας. Ὅπως σημείωνε πρό ἐνενήντα ἐτῶν καί ὁ R. Van Millingen[43] «...Τό ἐσωτερικό γδύθηκε ἀπό τόν ἀρχικό του διάκοσμο καί εἶναι (τώρα) τόσο φραγμένο ἀπό εἰκόνες, κηροστάτες καί ἄλλα στολίδια, ὥστε νά γίνεται ἐξαιρετικά δυσχερής ἡ πρέπουσα ἐξέτασή του».

Ἡ πρόταση ἀναπαραστάσεως στίς Εἰκ. 8 καί 9 στηρίζεται στά σχέδια τοῦ Ἀ. Πορίδη καί σέ ἐπιτόπου παρατηρήσεις. Ἡ δυτική κόγχη ἀποκαθίσταται ἐσωτερικῶς σέ συμφωνία πρός τά μερικῶς σωζόμενα κογχάρια τῆς κάτω ζώνης της. Ἡ νοτία, ὁμοία πρός τήν βορεία. Ἐξωτερικῶς ἀκολουθοῦν τήν βορεία καί τήν ἀνατολική πού ἔχουν πέντε τριγωνικές στέγες σέ ἀντιστοιχία πρός τό πεντάγωνο σέ κάτοψη σχῆμα τους. Ὁ τροῦλλος σώζεται πρός τό ἐσωτερικό σέ καλή κατάσταση μέ ἐξαίρεση τά παράθυρά του, πού σχεδιάζονται καί τά ὀκτώ στό ἀρχικό τους πλάτος, 0,50 μ. περίπου. Στήν γενική διάταξη τοῦ νάρθηκος εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε συμμετρία (Εἰκ. 9), μέ ἕναν ἀκόμα ἡμισφαιρικό τυφλό θόλο νοτίως τῆς κεντρικῆς καμάρας. Ἡ δικλινής στέγη του εἶναι τελείως ὑποθετική.

Ἡ φωτογραφία τοῦ Brunov ἐπιτρέπει τήν ἀναπαράστα-

[38] Brunov, Die Panagia Kirche, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 514-519.

[39] Ὁ R. Van Millingen εἶχε δεῖ δύο (;) ἀπό τούς κίονες, ἀλλά ὑπέθεσε ὅτι ἀνῆκαν στό μαρμάρινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας (Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 277), πράγμα ἀπίθανο λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους τους.

[40] Brunov, ὅ.π., 516, εἰκ. 7. Ἡ φωτογραφία ἔχει κατά λάθος τυπωθεῖ ἀνάποδα.

[41] Ὅ.π., 515, εἰκ. 6.

[42] Eyice, *Son Devir* (ὑποσημ. 1), 43, πίν. 109. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί βυζαντινή ἀρχαιολογία* (ὑποσημ. 3), 407. Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Τό καθολικόν τῆς παρά τήν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν, *ΑΒΜΕ Ζ'* (1951) 160, εἰκ. 6Α. Ἀ. Πασαδαῖος, Ἡ ἐν Χάλκῃ μονή Παναγίας Καμαριωτίσσης, *ΑΕ* 1971, 47, σημ. 2. Schneider, *Byzanz* (ὑποσημ. 3), 67. Ebersold, ὅ.π. (ὑποσημ. 1).

[43] Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 277.

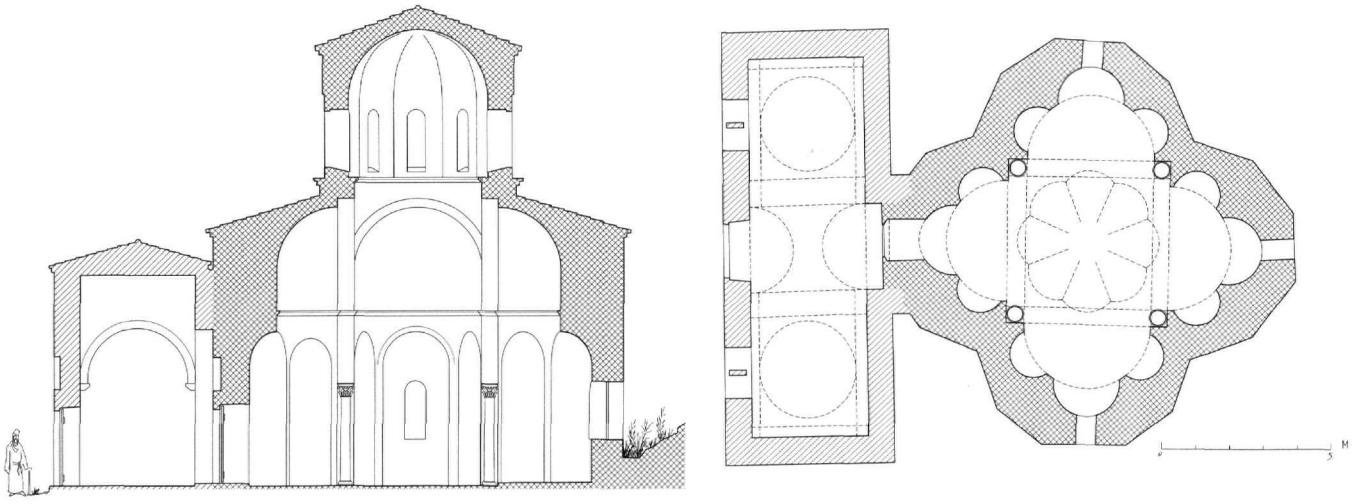

Εἰκ. 8. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Κάτοψη καί κατά μῆκος τομή τοῦ ναοῦ. Ἀναπαράσταση κατά τόν 14ο αἰῶνα.

ση ὄχι μόνον τῆς μορφῆς τῶν κιονοκράνων, ἀλλά καί τόν ὑπολογισμό τοῦ ὕψους τους ἀπό τό δάπεδο, τοῦ ὕψους δηλαδή τῶν κιόνων (Εἰκ. 8). Ὁ ἀναλογικός ὑπολογισμός μπορεῖ νά στηριχθεῖ ἀφ' ἑνός στό ὕψος τοῦ κοινοῦ τμήματος τῶν δύο κυρίων τόξων ἐπάνω ἀπό τό κιονόκρανο καί ἀφ' ἑτέρου στήν στάθμη τῆς γενέσεως τοῦ ὑποκειμένου κογχαρίου καί τοῦ κοσμήτη τῆς κυρίας κόγχης, μεγέθη πού μετροῦνται μέ ἀκρίβεια. Τό ὑπολογιζόμενο ὕψος τοῦ κίονος περί τά 3 μ. ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό μαρμάρινο στοιχεῖο πού ἤδη σημειώθηκε ὅτι προβάλλει ἀπό τά ἐπιχρίσματα, τό ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ὡς τό ἄνθος πού προεξέχει στό μέσον τοῦ ἄβακος καί ἀπέχει ἀπό τό δάπεδο περί τά 3 μ. Τό κιονόκρανο, ἀσφαλῶς σέ δεύτερη χρήση, εἶναι τοῦ ἁπλοῦ κορινθιακοῦ τύπου, τοῦ 5ου μᾶλλον αἰῶνος, μέ τέσσερα φύλλα σὲ κάθε ζώνη, ἕλικες καί ἄβακα μέ κοῖλες τίς πλευρές.

Τά παράθυρα στήν ἀναπαράσταση, τόσο τῶν τριῶν κογχῶν ὅσο καί τοῦ νάρθηκος, εἶναι ὡς πρός τήν θέση, τό μέγεθος καί τήν μορφή τελείως ὑποθετικά. Δέν ἀποκλείεται στήν ὄψη τοῦ νάρθηκος νά ὑπῆρχαν τρεῖς θύρες ἤ καί διόλου ἀνοίγματα πλήν τῆς κεντρικῆς εἰσόδου.

Ἡ ἐσωτερική μορφή τοῦ τρούλλου βεβαιώνει ὅτι δέν ἔχουν γίνει σέ αὐτόν δομικές ἀλλαγές. Τά μικρά διακοσμητικά ἀπό κονίαμα στήν ἐξωτερική του ἐπιφάνεια ὅμως μαρτυροῦν ὅτι ἐδῶ ἔχουν γίνει κάποιες ἀλλοιώσεις. Ἡ ἰδιομορφία τῆς ἐναλλαγῆς μεγάλων καί μικρῶν ἁψιδωμάτων σέ τροῦλλο μέ σχεδόν κυκλική[44] τήν χάραξη εἶναι γνωστή ἀπό δύο μόνον παραδείγματα τῆς μονῆς Βατοπεδίου στό Ἅγιον Ὄρος, τό καθολικόν[45] καί τό παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου[46], τό ὁποῖο

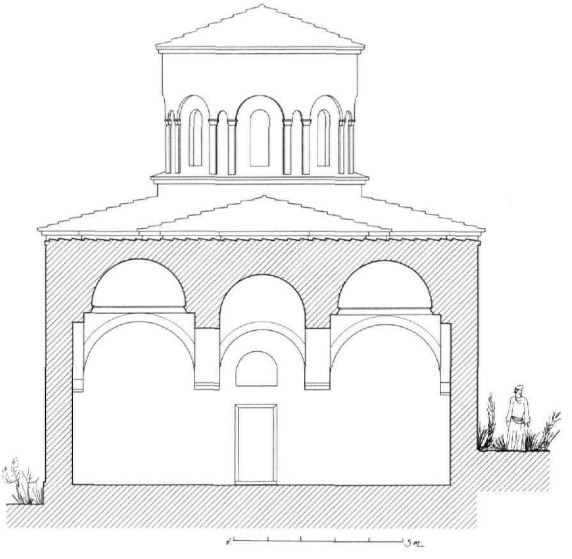

Εἰκ. 9. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Κατά πλάτος τομή στόν νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Ἀναπαράσταση κατά τόν 14ο αἰῶνα.

[44] Πρόκειται περί εἰκοσαγώνου, τό ὁποῖο προσεγγίζει τόν κύκλο.

[45] Στ. Μαμαλοῦκος, *Τό καθολικό τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Ἱστορία καί ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήνα 2001, 177, σχέδ. 9, 12, 15, 69.6-9. Ὁ ἴδιος, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ καθολικοῦ, *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Ἅγιον Ὄρος 1996, 175, εἰκ. 138.

[46] Μαμαλοῦκος, *Τό καθολικό*, ὅ.π., 198, σχέδ. 14, 18.

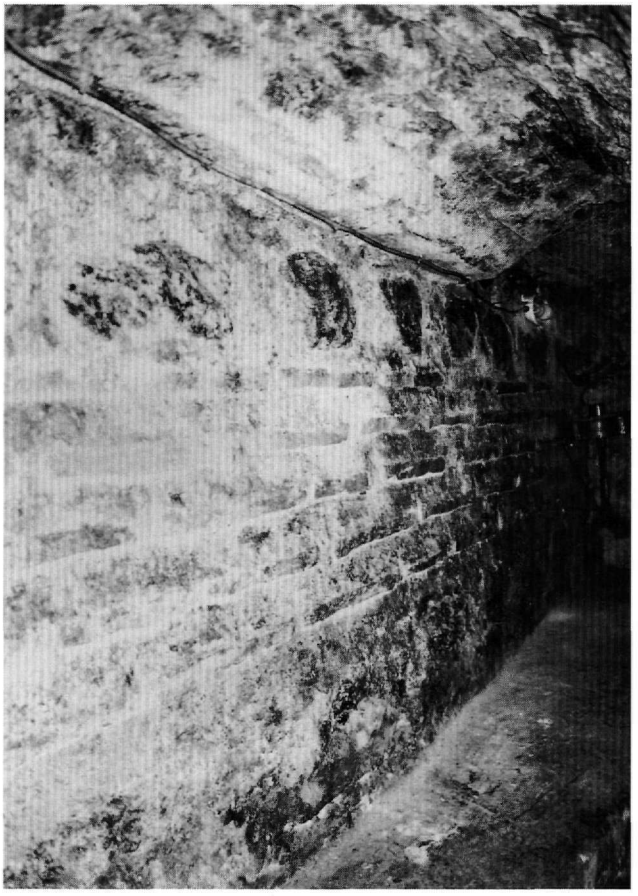

Εἰκ. 10. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὑπογείου στόν νάρθηκα (φωτ. Στ. Μαμαλούκου).

τό μιμεῖται. Στό Βατοπέδι σώζονται οἱ διπλοί κιονίσκοι οἱ ὁποῖοι ἔδειχναν νά ὑποβαστάζουν τά ἐλαφρῶς προέχοντα τόξα διαμορφώνοντας τυφλά ἀψιδώματα γύρω ἀπό τό τύμπανο τοῦ τρούλλου. Μέ ἐπιφυλάξεις δεχόμαστε τήν ἴδια ἀρχιτεκτονική λύση καί στήν ἀναπαράσταση τοῦ τρούλλου τῆς Μουχλιώτισσας (Εἰκ. 9).

Δυστυχῶς δέν μπορεῖ νά γίνει κἄν λόγος γιά ἀναπαράσταση τῶν ὄψεων τοῦ ναοῦ, δεδομένου ὅτι οἱ ἁρμοί γύρω ἀπό τά ἀρχικά ἀνοίγματα, τά γεῖσα, οἱ κοσμῆτες, τά ὅποια ἀψιδώματα καί ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, πού πιθανότατα εἶχαν κεραμικές διακοσμήσεις, καλύπτονται ἀπό νεωτερικά ἐπιχρίσματα. Ἄν κρίνομε μάλιστα ἀπό τήν λιθογραφία τοῦ Πασπάτη, ἴσως θά πρέπει νά συσχετίσομε τήν ἐπίχριση μέ τήν πυρκαγιά τοῦ 1784 ἤ, τό πιθανότερο, μέ τίς μεγάλες ἐπεμβάσεις τοῦ 18ου αἰῶνος.

Μοναδική δυνατότητα παρατηρήσεως τῆς τοιχοποιίας τῆς Μουχλιώτισσας προσφέρει ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὑπογείου, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε λόγος (Εἰκ. 10). Χαμηλά τρέχει μία ζώνη ἐπιχρισμένη καί ψηλότερα πλινθοδομή μέ τό σύστημα τῆς «ἀποκρυμμένης πλίνθου» μέ πέντε ὁριζόντιες σειρές ὀπτοπλίνθων. Ἀκόμα ψηλότερα τά πράγματα γίνονται ἀσαφῆ μέ χρήση ἀμόρφων λίθων.

Δυστυχῶς δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἄν ὁ τοῖχος ἀφ' ἑνός ἀνήκει στόν νάρθηκα τοῦ ναοῦ ἤ σέ παλαιότερο κτίσμα στήν ἴδια θέση καί ἀφ' ἑτέρου ἄν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ ἐπί τῇ βάσει τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιίας του, δεδομένου ὅτι τό σύστημα τῆς ἀποκρυμμένης πλίνθου ἀπαντᾶ καί σέ ὑστεροβυζαντινά μνημεῖα.

Ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τῆς Μουχλιώτισσας παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τόσο γιά τήν σπανιότητά του στήν περιοχή τῆς Πρωτευούσης, ὅσο καί γιά τήν μοναδικότητα τῆς παραλλαγῆς του μέ κογχάρια καί κίονες γύρω ἀπό τόν κεντρικό τρουλλαῖο χῶρο.

Οἱ τετράκογχοι τρουλλαῖοι ναοί πράγματι ἀντιπροσωπεύονται στήν Πόλη μόνον ἀπό τήν Καμαριώτισσα στήν νησίδα Χάλκη[47] καί τήν ἐξεταζομένη ἐκκλησία. Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρηθεῖ ὅτι τά μνημεῖα αὐτά ἀνῆκαν σέ ἕναν τύπο σπάνιο στό Βυζάντιο. Ἴσως νά μειονεκτοῦσε ἀπό πλευρᾶς λειτουργικῆς[48], ἀλλά ὡς ἀρχιτεκτονική σύλληψη ἦταν ἐξαιρετικά ἁπλός καί ὡς δομικός ὀργανισμός ἐξαιρετικά σταθερός καί αὐτάρκης: οἱ τέσσερις κόγχες μέ τήν ἀδράνειά τους προσφέρονταν περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο εἶδος θόλου στήν ἀντιστήριξη τοῦ τρούλλου[49], ὁ ὁποῖος ἑδραζόταν μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων στά τόξα μετώπου τους. Αὐτά δικαιολογοῦν καί τήν διαχρονική ἐφαρμογή τοῦ τύπου, τήν ἐπιβίωσή του στό Βυζάντιο ἀπό τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή ἕως τήν Τουρκοκρατία. Τά σχετικῶς ὀψιμότερα, τοῦ 6ου αἰῶνος, δικελυφωτά τετράκογχα κτήρια ἀντιπροσωπεύονται στήν περιοχή ἀπό τούς ναούς τῆς Φιλιππουπόλεως[50] καί τῆς Ἀδριανουπόλεως[51]. Ἤδη

[47] Mathews, Observations on the Church, ὅ.π. (ὑποσημ. 1). Πασαδαῖος, ὅ.π. (ὑποσημ. 42).

[48] Γεγονός πού περιόρισε τήν ἐφαρμογή του, ὅπως καί τῶν πολυπληθεστέρων μονοχώρων τρικόγχων σέ μικρά κτήρια, παρεκκλήσια ἤ καθολικά μονυδρίων.

[49] A. Choisy, *Histoire de l'architecture*, II, Παρίσι 1903, 15.

[50] *Kratka istorija na bulgarskata Arhitektura*, Σόφια 1965 (ἐπιμ. D. Dimitrov κ.ἄ.), 56, 57, εἰκ. 47, 48.

[51] Choisy, ὅ.π., 41, ὅπου τό μνημεῖο θεωρεῖται παλαιοχριστιανικό ἀναμορφωμένο κατά τόν 12ο αἰῶνα. Βλ. ἐπίσης N. Mavrodinov,

ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνος μνημονεύεται ὁ τετράκογχος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου[52], ἀγνώστου ἡλικίας, καί ἀργότερα ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ τῆς Χαλκῆς Πύλης[53], ἔργο τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (972)· ἕπονται τό Σιναΐτικο τῆς Ἀδριανουπόλεως[54] καί στόν εὐρύτερο χῶρο ἡ Παναγία Ἐλεοῦσα στήν Veljusa[55], ὁ Ἅγιος Γεώργιος Λουκισίων[56] καί ὁ ναΐσκος στά Πλατανίδια[57] τῆς Μαγνησίας. Ὑστεροβυζαντινά παραδείγματα σημειώνονται ἡ Μεταμόρφωση[58] καί τά «τυπικαριά» τοῦ Προφήτη Ἠλία[59] Θεσσαλονίκης, καθώς καί τρεῖς ναοί τῆς Ρόδου –ἡ Κοίμησις Σαλάκου[60], ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Φουντουκλί καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος[61].

Ὅπως σωστά ἔχει παρατηρηθεῖ[62], οἱ μικροί τετράκογχοι καί οἱ συγγενικοί τους τρίκογχοι ναοί ἀσφαλῶς δέν προσφέρονταν ὡς πρότυπα γιά τήν δημιουργία τοῦ τύπου τῶν ἁγιορειτικῶν καθολικῶν, κτηρίων μεγαλυτέρων σέ κλίμακα καί μέ σύνθετο δομικό ὀργανισμό. Δέν χρειάζεται ὅμως νά καταφεύγομε σέ ἀρμενικά ἤ γεωργιανά πρότυπα[63] γιά νά ἑρμηνεύσομε τήν δημιουργία τους[64], δεδομένου ὅτι α) ἡ συνθετική ἀρχή τοῦ σχεδιασμοῦ τους εἶναι ἐκείνη τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν καί β) ἡ προσθήκη κογχῶν στά πέρατα τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν ἦταν στό Βυζάντιο μιά δοκιμασμένη μέθοδος δημιουργίας σχήματος ὑποδοχῆς σέ ἐσωτερικούς χώρους[65]. Τά ζητήματα αὐτά ἐπανεξετάσθηκαν προσφάτως[66].

Οἱ κίονες στίς τέσσερις γωνίες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου μέ τά τέσσερα τόξα (ἤ ἀβαθεῖς καμάρες), πού τό πλαισιώνουν καί ὑποβαστάζουν τόν τροῦλλο, ἀποτελοῦν μιά ἰδιοτυπία τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου. Δέν εἶναι εὔκολο νά τήν συνδέσει κανείς μέ ὁρισμένα μεγάλα τετράκογχα[67] τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος, πού ἔχουν τήν ἴδια διάταξη. Ἴσως πιό λογικό εἶναι νά θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ἰδέα προέρχεται ἀπό τούς συνήθεις σταυροειδεῖς τρουλλαίους ναούς, στούς ὁποίους τά γωνιακά διαμερίσματα ἔχουν ἀπομειωθεῖ[68] μέχρις ἐξαφανίσεως. Τήν ὁριακή αὐτή κατάσταση ἔχομε σέ ἐπαρχιακά μικρά μνημεῖα, ὅπως στόν τετράκογχο τῶν Πλατανιδίων[69] καί

L'origine de la construction et du plan de Saint-Sophie, *VIe CIEB, Actes*, Παρίσι 1951, 286-290. S. Eyice, Bizanz Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler, *Edirne Serhattaki Payitaht*, Istanbul 1998, 35, εἰκ. 8, 9. Θ. Παπαζῶτος, Σχόλιο πάνω σέ μιά φωτογραφία τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀδριανουπόλεως, *Θρακική Ἐπετηρίδα* 9 (1992-1994), 29-35.

[52] Συνεχισταί Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, ἔκδ. Βόννης, 540. Ὁ ναός ἦταν ἤδη παλαιός καί τότε ἀνακαινίσθηκε.

[53] C. Mango, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale, *TM* 6 (1976), 262, εἰκ. 3, 4.

[54] C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Βερολίνο 1912, I, 37. Eyice, Bizanz, ὅ.π. (ὑποσημ. 51), 39, εἰκ. 17. Τό μνημεῖο ἔχει κατεδαφισθεῖ καί ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀόριστη.

[55] P. Miljković-Pepek, *Veljusa. Le monastère de la Vierge de Pitié au village Veljusa près de Strumica*, Σκόπια 1981.

[56] Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν Λουκισίων, *ΑΒΜΕ* Γ' (1937), 166-171.

[57] Ἀ. Ντίνα, Χρονικά τῆς 7ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 222, 223. Γιά ἕναν ἀκόμη τετράκογχο ἀσαφοῦς χρονολογίας, βλ. Χ. Φαράντος, Ὁ ναός τῆς Θεοτόκου στή θέση Μαραθιάς Αἰδηψοῦ, *ΑΕΜ* 16 (1970), 212.

[58] Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, 67-75. Κ. Θεοχαρίδου-Τσαπραλῆ, *Ἡ ἀναστήλωση τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων στήν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1984, 100, εἰκ. 88.

[59] Χ. Μπούρας, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεζι), *ΔΧΑΕ* ΚΔ' (2003), 156, 157, εἰκ. 15.

[60] Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου, *ΑΒΜΕ* ΣΤ' (1948), 102-104.

[61] Τοῦ γνωστοῦ ὡς Χουρμαλί Μεδρεσέ. Βλ. Ὀρλάνδος, ὅ.π., 100, 102, 105, 106. Ἰ. Βολανάκης, Μεσαιωνικά μνημεῖα Δωδεκανήσων, *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, 379.

[62] Mango, Les monuments, ὅ.π. (ὑποσημ. 53), 362.

[63] Τίς θεωρίες περί τῆς καταγωγῆς τῶν κογχῶν ἐν γένει ἀπό τίς χῶρες τοῦ Καυκάσου ἀνέπτυξε ἀρχικῶς ὁ J. Strzygowski στό δίτομο ἔργο του *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Βιέννη 1918. Τίς υἱοθέτησαν οἱ N. Brunov (Die Panagia Kirche, ὅ.π.), Στ. Πελεκανίδης (*Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 58-59), Mathews (Observations on the Church, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 126, 127), ὁ C. Mango (*Byzantine Architecture*, Νέα Ὑόρκη 1976, 223, 224, 231. Ὁ ἴδιος, Les monuments, ὅ.π., 358-362. Ὁ ἴδιος, A Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople, *DOP* 27 (1973), 130, 132), καί ὁ A. Ghazarian, Caucasian Precedents of the Athos Type, *XXI CIEB, Paris 2001, Communications Libres*, 337.

[64] Ὅπως ἄλλωστε καί τῶν μονοχώρων τρικόγχων καί τετρακόγχων ναῶν.

[65] Ὅπως λ.χ. στόν Ἅγιο Τίτο Γόρτυνος Κρήτης (Th. Fyfe, The Church of St. Titus at Gortyna in Crete, *Archit. Review* XXII (1907), 59-69), στόν Ἅγιο Νικόλαο Αὐλίδος (Χ. Μπούρας, Συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά ἕνα κατεστραμμένο ναό τῆς Βοιωτίας, *ΔΧΑΕ* Δ' (1964-65), 227-243) καί στόν Ἅγιο Δημήτριο στό Δράγανο (Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Ἄγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο Ἀχαΐας, *ΑΒΜΕ* ΙΑ' (1969), 57-61).

[66] Μαμαλοῦκος, *Τό καθολικό* (ὑποσημ. 45), 148-152.

[67] W.E. Kleinbauer, Aisled Tetraconch Churches, *DOP* 27 (1973), 101-103 (Μενδρεσές Al-Halawiya στό Χαλέπι, τήν ἀρχαία Βέροια), πίν. 6 (τετράκογχο τῆς Ἀπαμείας).

[68] Μπούρας, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου, ὅ.π. (ὑποσημ. 59), 154, 161.

[69] Ντίνα, ὅ.π. (ὑποσημ. 57), 223, σχέδ. 2. Δέν ἀποκλείεται οἱ σωζόμενοι στίς γωνίες κίονες νά εἶναι τά κατά χώραν στηρίγματα ἑνός παλαιοχριστιανικοῦ κιβωρίου στό βῆμα τῆς βασιλικῆς, ἐπάνω ἀπό ἐρείπια τῆς ὁποίας κτίσθηκε ὁ ναΐσκος.

στόν πολύ ἁπλούστερο Ἅγιο Νικόλαο τῆς Μεσσήνης[70]. Ἐπίσης, πιθανό φαίνεται ἡ ἰδέα νά ἐπαναλαμβάνεται σέ ὁρισμένους νάρθηκες ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν λεγομένων Ἁγίων Θεοδώρων[71] καί τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα ἐν τῇ Κρίσει[72], καθώς καί τῶν Ἀρχαγγέλων στήν Σιγή[73], στούς ὁποίους ἡ εἴσοδος τονίζεται ἀπό τέσσερις κίονες καί τροῦλλο σέ διάταξη κιβωρίου[74].

Ἡ διεύρυνση τῶν κογχῶν –μέ μία τριάδα κογχαρίων καθεμιά– ἀποτελεῖ ἰδιομορφία τῆς Μουχλιώτισσας. Τά κογχάρια καταλαμβάνουν ὁλόκληρο τό ὕψος τῆς κάτω ζώνης ἕως τήν στάθμη τῶν 4,60 μ. καί δημιουργοῦν ἰδιάζουσα ἐντύπωση ἑνός περικέντρου χώρου μέ δώδεκα κόγχες. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται στόν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Βαράσοβας[75] καί στόν Ἅγιο Δημήτριο στό χωριό Ἅγιος Εὐβοίας[76]. Στήν Κάτω Ἑλλάδα ὑπάρχουν καί ἄλλα παραδείγματα[77] διανοίξεως κογχαρίων μέσα σέ κόγχες, ἀλλά εἶναι μικρά, δέν φθάνουν κάτω ἕως τό δάπεδο καί ἔχουν προφανῶς χρηστικό χαρακτῆρα. Στόν μικρό τετράκογχο τοῦ Σιναΐτικου Ἀδριανουπόλεως[78] τά τρία κογχάρια περιορίζονταν στήν ἀνατολική κόγχη καί προφανῶς εἶχαν χρηστικό-λειτουργικό νόημα. Πάλι ὅμως ἡ ἀρχιτεκτονική ἰδέα δέν εἶναι εὔκολο νά συνδεθεῖ μέ πολύ ἀρχαιότερα πρωτοβυζαντινά πρότυπα[79] καί κατά συνέπεια θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο, παρά τό μικρό του μέγεθος, παρουσιάζει ἰδιαίτερη πρωτοτυπία, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι ἐμφανής στήν ἀντίληψη τοῦ ἐσωτερικοῦ του χώρου. Ἄλλωστε, ἡ διεύρυνση τῶν κατ' ἄξονα κογχαρίων ἔναντι τῶν λοιπῶν, καθώς καί τό μικρό γενικῶς μέγεθός τους, ἀποκλείουν κάθε σχέση μέ τά μεταγενέστερα ἀκτινωτά παρεκκλήσια τῶν ρωμανικῶν ἤ τῶν γοτθικῶν ἐκκλησιῶν.

Σέ τρικόγχους καί τετρακόγχους ναούς ἡ προσθήκη τριμεροῦς νάρθηκος δημιουργεῖ τό πρόβλημα δύο νεκρῶν ἐξωτερικῶν χώρων μεταξύ αὐτοῦ καί τῶν πλαγίων κογχῶν πού προεξέχουν. Στίς περιπτώσεις πού τά δύο μέρη κτίσθηκαν συγχρόνως, δόθηκαν ἐνδιαφέρουσες καί καλές αἰσθητικῶς λύσεις ἀξιοποιήσεως τῶν χώρων αὐτῶν, ὅπως στόν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Βαράσοβας[80], στούς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς[81] ἤ, ἀκόμα, στόν Ἅγιο Νικόλαο Αὐλίδος[82]. Φαίνεται ὅμως ὅτι καί ἡ ἁπλή προσκόλληση τοῦ νάρθηκος στό δυτικό τμῆμα τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐξ ἀρχῆς, ὅπως στό Πλατάνι Ἀχαΐας[83], εἴτε σέ δεύτερη οἰκοδομική φάση, ὅπως στό καθολικό τῆς μονῆς Περιστερῶν[84], στήν Καμαριώτισσα[85] καί στόν ἐξεταζόμενο ναό, ἦταν ἐξ ἴσου ἀποδεκτή. Στήν ἀναπαράσταση πάντως πού πρότεινε γιά τήν ἀρχική μορφή τῆς Μουχλιώτισσας ὁ Bettini[86], μέ ἐπέκταση τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ νάρθηκος, ἀγνοοῦνται οἱ δυσκολίες καλύψεως μέ θόλους τῶν δημιουρ-

---

70 Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, *ΑΒΜΕ* ΙΑ' (1969), 102-103, εἰκ. 18.

71 Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 243-252.

72 Ὅ.π., 106-121.

73 H. Buchwald, *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*, Βιέννη 1969, 27-29, 62, πίν. VIII.

74 Παλαιότερο παράδειγμα εἶναι τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, Χ. Μπούρας, *Ἡ Νέα Μονή τῆς Χίου. Ἱστορία καί ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1981, 62-65, 152. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἡ περίπτωση τῆς Ἁγίας Σοφίας Αἴνου μέ ζεύγη κιόνων στίς τέσσερις γωνίες, πού ὑποβάσταζαν μέσῳ ἰσχυρῶν σφενδονίων τόν τροῦλλο. Βλ. S. Eyice, Trakya'da Bizans Devrine ait Eserler, *Belleten* XXXIII (1969), 325 κ.ἑ., εἰκ. 84.

75 Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, *ΑΒΜΕ* Α' (1935), 107-109, εἰκ. 3.

76 Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Ὁ παρά τό χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, *ΑΒΜΕ* Ζ' (1951), 168-172, εἰκ. 1-3.

77 Ὅπως στόν Ἅγιο Γεώργιο Λουκισίων (Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕ* Γ' (1937), 168, εἰκ. 2), τόν Ἅγιο Δημήτριο Σαρωνικοῦ (Χ. Μπούρας, Ἀ. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 90-92, 100).

78 Eyice, Trakya'da Bizans, ὅ.π. (ὑποσημ. 74), 39, εἰκ. 15-17.

79 Ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Λευκή Μονή στήν Αἴγυπτο (R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, 114, εἰκ. 68) ἤ ὁ ναός τῆς Θεοτόκου στό Hah τῆς Μεσοποταμίας (C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Ὑόρκη 1976, 184, 193, εἰκ. 212. G. Bell, M. Mundel Mango, *The Churches and the Monasteries of Tur Abdin*, Λονδίνο 1982, 114, 115, πίν. 131-145).

80 Ὀρλάνδος, Ἅγιος Δημήτριος Βαράσοβας, ὅ.π. (ὑποσημ. 75).

81 A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, The Athenian Agora XX, Princeton, N.J. 1971, 18-23, εἰκ. 8. Μέ ἰδιαίτερο σχολιασμό τοῦ ζητήματος.

82 Χ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος παρά τήν Λάρυμνα, *Ἁρμός. Τιμητικός τόμος στόν καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1991, 1239-1253, εἰκ. 10. Ἐδῶ ἡ συνέχεια τῶν πλαγίων τοίχων ἀποκαταστάθηκε μέ τήν διεύρυνση τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ τρικόγχου ναοῦ, ἀπό δύο ἀρκοσόλια.

83 Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ὁ τρίκογχος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Πλατάνι Ἀχαΐας, *Ἁρμός*, ὅ.π., 385, σχέδ. 1. Καί ἐδῶ γίνεται ἰδιαίτερος σχολιασμός τοῦ ζητήματος.

84 Ν. Μουτσόπουλος, *Περιστερά*, Θεσσαλονίκη 1986, 89-91.

85 Mathews, Observations on the Churches, ὅ.π. (ὑποσημ. 1).

86 S. Bettini, Un inedito mosaico del periodo Paleologa a Constantinopoli, *V CIEB, Actes* (= *Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini*), Ρώμη 1940, II, 32, εἰκ. 12.

γουμένων τραπεζιοσχήμων χώρων καί τά συνακόλουθα προβλήματα τῆς κλίσεως τῶν στεγῶν καί κυρίως τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς[87] τῆς ἐκκλησίας.

Οἱ ἐπανειλημμένες ἐπιχρίσεις ὅλων τῶν ἐπιφανειῶν, ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν, καθιστοῦν πρός τό παρόν ἀδύνατη, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τήν παρατήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καί τοῦ διακόσμου τῆς Μουχλιώτισσας. Τό σχῆμα καί τό μέγεθος τῶν ἀνοιγμάτων, ἡ ὕπαρξη ἤ ὄχι ἀψιδωμάτων καί τοῦ ὁποιου κεραμικοῦ διακόσμου στίς ἐξωτερικές ὄψεις, ἡ μορφή τῶν γείσων –τόσο στούς τοίχους ὅσο καί στόν τροῦλλο– καί ἡ σχέση τῶν στεγῶν ναοῦ καί νάρθηκος παραμένουν ἄγνωστα. Μέ ἐξαίρεση τό ἀνάγλυφο τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουήλ[88], τό ὁποῖο πιθανολογεῖται ὅτι ἀνῆκε στήν Μουχλιώτισσα[89] καί τό κιονόκρανο τῆς φωτογραφίας Brunov (Εἰκ. 7), ἀγνοοῦμε καθετί σχετικό μέ τόν μαρμάρινο γλυπτό διάκοσμο τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐξωτερική μορφή τῶν δύο σωζομένων κογχῶν τοῦ τετρακόγχου εἶναι πεντάπλευρη, ὅπως συνηθιζόταν στούς ναούς τῆς Πρωτευούσης[90]. Τό μέγεθος τοῦ κτηρίου θά δικαιολογοῦσε καλύτερα τήν ἡμιεξαγωνική ἤ ἀκόμα τήν ἁπλή ὀρθογωνία σέ κάτοψη μορφή πού ἔχομε σέ μικρούς τρικόγχους[91] ἤ τετρακόγχους[92] ναούς, ἡ ὁποία τούς δίνει ἐξωτερικά τήν γενική ὄψη ἑνός ναοῦ τοῦ τύπου τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ.

Ἡ φωτογραφία τοῦ Brunov[93] (Εἰκ. 7) χαρακτηρίσθηκε πολύτιμη, ἀλλά δέν εἶναι κατάλληλη γιά λεπτομερεῖς μορφολογικές παρατηρήσεις τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου. Διακρίνεται σαφῶς ὅτι στήν κάτω μέν ζώνη εἶχε τέσσερα μόνον φύλλα ἄκανθας, τό μεσαῖο ἀπό τά ὁποῖα προεξεῖχε καί καμπυλωνόταν πρός τά κάτω, στήν δέ ἄνω τό γνωστό σχῆμα τῆς λύρας μεταξύ τῶν δύο φύλλων, ἕνας βλαστός ἀπό τό ὁποῖο ἑνωνόταν μέ τό προέχον ἄνθος πού διακοσμοῦσε τόν κοῖλο ἄβακα κατά τόν ἄξονα. Ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν γνωρίσματα ἑνός ἁπλουστευμένου κορινθιακοῦ κιονοκράνου, πού εἶχε τουλάχιστον τό ἕνα[94] ἀπό τά τέσσερα τῆς Μουχλιώτισσας καί τά ὁποῖα ξαναβρίσκομε σέ δεκαοκτώ ὅμοια τῆς Κινστέρνας παρά τήν Σφενδόνη στήν Κωνσταντινούπολη[95], καθώς καί σέ ἄλλα ὀκτώ στό Μουσεῖο τῆς Κορίνθου[96]. Τά παραδείγματα αὐτά μποροῦν βάσει τεχνοτροπικῶν κριτηρίων νά χρονολογηθοῦν στόν 5ο αἰῶνα ἤ γενικότερα στήν παλαιοχριστιανική περίοδο καί εἶναι ἐδῶ σέ δεύτερη χρήση.

Ἤδη σημειώθηκε ὅτι ἡ ἐναλλαγή μεγάλων καί μικρῶν ἀψιδωμάτων στόν τροῦλλο τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἔχει ὡς ὅμοιά του τά δύο μοναδικά γνωστά παραδείγματα στή μονή Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους[97]. Σύμφωνα μέ αὐτά προτάθηκε στήν ἀναπαράσταση τῆς Εἰκ. 9 ἡ προσθήκη διπλῶν κιονίσκων, οἱ ὁποῖοι πιθανότατα ἦταν ἐδῶ μαρμάρινοι καί ἔχουν ἀποπέσει. Γνωστά παραδείγματα διπλῶν μαρμαρίνων κιονίσκων σέ τρούλλους ἔχομε στήν Χίο, χρονολογούμενα στά μέσα τοῦ 11ου, στά τέλη τοῦ 12ου καί στόν 16ο αἰῶνα[98]. Δέν ὑπάρχουν δηλαδή δυνατότητες συγκρίσεων ὡς πρός τήν χρονολόγηση. Τέλος, ὡς πρός τόν τροῦλλο τῆς Μουχλιώτισσας παραμένει δυστυχῶς ἄγνωστο ἄν εἶχε γεῖσο ὁριζόντιο ἤ μέ τόξα, ὁμόκεντρα πρός τά ἀψιδώματα.

Ἡ ἀπόλυτη συμμετρία ὡς πρός τούς δύο ἄξονες μήκους καί πλάτους, καθώς καί οἱ ψηλές ἀναλογίες τοῦ τρούλλου, ἔδιναν στόν ἐσωτερικό χῶρο τῆς ἐκκλησίας ἰσορροπία καί ἰσχυρή ἀνάταση. Προφανῶς οἱ μικρές κόγχες μέ τίς ὁποῖες διευρυνόταν κάθε κόγχη δέν εἶχαν

---

[87] Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στόν ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό χωριό Ἅγιος Εὐβοίας, προκειμένου νά ἑνοποιηθεῖ ἡ ἐξωτερική μορφή του, οἱ δύο χῶροι μεταξύ κογχῶν καί νάρθηκος ἀπομονώθηκαν καί σφραγίσθηκαν ἀπό πάνω, βλ. Ὀρλάνδος, Ὁ παρά τό χωρίον Ἅγιος, ὅ.π. (ὑποσημ. 76), 169, εἰκ. 1.

[88] Ø. Hjort, A Fragment of Early Palaeologan Sculpture in Istanbul, *ActaIRNorv* VI (1975), 107-113, πίν. I-VI. Ὁ ἴδιος, The Sculpture of Kariye Camii, *DOP* 33 (1979), 263, εἰκ. 85. Μήλλας, ὅ.π. (ὑποσημ. 3), 142. Mathews, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), εἰκ. 37.15.

[89] Πιθανῶς προέρχεται ἀπό ἀρκοσόλιο, ἀνάλογο πρός τό γνωστό τοῦ παρεκκλησίου τῆς μονῆς τῆς Χώρας. Κατά τόν Hjort (A Fragment, ὅ.π.) εἶναι σύγχρονο μέ τήν ἐπανίδρυση τῆς μονῆς στό Μουχλί. Κατά τήν ἀναπαράσταση τῆς εἰκ. 5 τό ἀρκοσόλιο εἶχε πλάτος 2,50 μ.

[90] G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 182, 183, σημ. 1.

[91] Ὅπως στόν ναΐσκο τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγοσθένων, Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγοσθένων, *ΠΑΕ* 1954, 129, εἰκ. 1, σ. 140.

[92] Ὅπως στόν ναΐσκο τῶν Πλατανιδίων, Ντίνα, ὅ.π. (ὑποσημ. 57).

[93] Βλ. ὑποσημ. 38, 40 καί 41.

[94] Πιθανότατα καί τά τέσσερα.

[95] R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Βερολίνο-Λειψία 1936, 60, πίν. 14, ἀριθ. 195.

[96] R. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton, N.J. 1957, 109, ἀριθ. 53, πίν. 25. Kautzsch, ὅ.π., 75, πίν. 16, ἀριθ. 226.

[97] Βλ. ὑποσημ. 45 καί 46.

[98] Ἀντιστοίχως, τό καθολικόν τῆς Νέας Μονῆς, τήν Παναγία Κρήνα καί τούς Ἁγίους Ἀποστόλους στό Πυργί.

λειτουργικό[99] χαρακτήρα· ἡ πρόθεση κατά τόν σχεδιασμό ἦταν καθαρῶς αἰσθητική. Καί αὐτό κάνει τήν παραλλαγή τοῦ μονοχώρου τετρακόγχου τῆς Μουχλιώτισσας μοναδική[100] καί πολύ ἐνδιαφέρουσα. Ἡ συνθετική ἰδέα ἑνός χώρου ἑνιαίου, μέ αὐστηρή καθ' ὕψος διάρθρωση, πού εἶναι χαμηλά δωδεκάκογχος, ψηλότερα τετράκογχος καί ἀκόμα ψηλότερα γεωμετρικά ἁπλός μέ τό δεσπόζον στοιχεῖο τοῦ τρούλλου, θυμίζει τό καθολικό τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου[101], τό ὁποῖο ἐπίσης διακρίνεται γιά τήν πρωτοτυπία του.

Ὅλα ὅσα σημειώθηκαν ὅτι παρεμποδίζουν τίς μορφολογικές παρατηρήσεις, καθιστοῦν ἀδύνατη καί τήν μελέτη τῶν ὑλικῶν καί τῶν τρόπων κατασκευῆς τοῦ μνημείου.

Ὁ τροῦλλος, ὁ ὁποῖος ἐσωτερικά δείχνει ἄθικτος, ἔχει στό ἡμισφαιρικό του τμῆμα ὀκτώ ἀβαθεῖς κοίλους τομεῖς πού προεκτείνονταν πρός τά κάτω, σέ ὅλο τό ὕψος τοῦ τυμπάνου του. Πρόκειται γιά ἕναν τρόπο δομῆς συνηθισμένο στήν Πρωτεύουσα καί τήν «σχολή» της καί μάλιστα σέ μνημεῖα μέ σημαντική μεταξύ τους χρονική ἀπόσταση, ὅπως (περί τό 922) ὁ ναός τοῦ Μυρελαίου[102] καί ὁ νάρθηξ τοῦ λεγομένου Ἁγίου Θεοδώρου[103]. Ὡς ἄλλα παραδείγματα μποροῦν νά ἀναφερθοῦν ἡ Παμμακάριστος[104], τό καθολικό τοῦ Παντοκράτορος[105], ἡ μονή τῆς Χώρας[106], ἀλλά καί τά καθολικά τῆς Κοσμοσώτειρας[107] καί ὁ νάρθηξ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου[108].

Ἐννοεῖται ὅτι τά κελύφη τῶν τρούλλων αὐτῆς τῆς μορφῆς κατασκευάζονταν ἀπό ἐλαφρά τοῦβλα καί ἰσχυρά κονιάματα. Μέ τά ἴδια ὑλικά ἀσφαλῶς εἶχαν γίνει στήν Μουχλιώτισσα καί τά κογχάρια τῆς κάτω ζώνης, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τίς ὀξεῖες μεταξύ τους ἀπολήξεις, ἀλλά καί ἀπό τήν εὐκολία τῆς ἀπολαξεύσεως τοῦ κάτω τμήματός τους ἀργότερα (Εἰκ. 3 καί 4), χωρίς νά προκύψουν προβλήματα δομικῆς φύσεως.

Ἐρωτήματα κατασκευαστικῆς φύσεως θέτει στόν ναό τῆς Μουχλιώτισσας τό μεγάλο πάχος τοῦ τοίχου στήν δεύτερη καθ' ὕψος ζώνη τοῦ κτηρίου, τό ὁποῖο φθάνει τό 1,80 μ. καί δημιουργεῖ νεκρά φορτία[109]. Θά μποροῦσε νά δικαιολογηθεῖ ἀπό τήν πρόθεση μορφικῆς ἁπλουστεύσεως καί περισσότερο μνημειακῆς ἐμφανίσεως τοῦ ναοῦ.

Ἕνα ψηφιδωτό μέ παράσταση τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης, ἀποτοιχισμένο ἀπό παλιά[110] καί χρονολογούμενο στά τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος, φυλασσόταν στήν Μουχλιώτισσα καί βρίσκεται τώρα στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Δέν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι κοσμοῦσε ἀρχικά τόν ναό, ὅπως πίστευαν ὁ Γ. Σωτηρίου[111] καί ὁ S. Bettini[112]· ὑπάρχει ἡ πληροφορία[113] ὅτι προερχόταν ἀπό τήν Ἁγία Θεοδοσία τῆς Ἁγιᾶς καί ἀποτοιχισμένο, ὡς φορητή εἰκόνα, στόλιζε τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο. Μιά ἄλλη φορητή εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἀρίστης τέχνης[114], πιθανολογεῖται ὅτι προέρχεται ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Μουχλίου.

Στά νεώτερα χρόνια εἶχαν διατηρηθεῖ σέ κακή κατάσταση, πιθανῶς στόν ἀνατολικό τοῖχο τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ναοῦ (;), τοιχογραφίες[115] μέ τήν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Κρυμμένες κάτω ἀπό ἐπιχρίσματα ἀποκαλύφθηκαν τό 1899 καί ἀκολούθως καταστράφηκαν[116] κατά τήν ἐκτέλεση ἐπισκευῶν πρό τοῦ 1948. Ἀσφαλῶς ἦταν ἔργα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

---

[99] Λόγῳ τοῦ μικροῦ τους πλάτους. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι κατά τήν Τουρκοκρατία ἔγινε ἡ βίαιη καταστροφή τῶν μεταξύ τους τμημάτων, χαμηλά, μέ σκοπό τήν διεύρυνση τοῦ χρηστικοῦ χώρου τοῦ μνημείου (βλ. τά σχέδια τομῆς τῆς ὑφισταμένης σήμερα καταστάσεως, Εἰκ. 3 καί 4).

[100] Οἱ τετράκογχοι μονόχωροι τρουλλαῖοι ναοί εἶναι πολυάριθμοι στόν ἀρμενικό χῶρο, δέν ὑπάρχει ὅμως οὔτε ἕνα παράδειγμα τῆς παραλλαγῆς τοῦ τύπου πού ἔχομε στήν Μουχλιώτισσα.

[101] Μπούρας, *Νέα Μονή* (ὑποσημ. 74), 130, 131, 168.

[102] C. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton, N.J. 1981, 23, 24, εἰκ. 5, 6, 15, 25, 48.

[103] Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), εἰκ. 85. Mathews, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), εἰκ. 40.18.

[104] Van Millingen, ὅ.π., εἰκ. 51, 53. Mathews, ὅ.π., εἰκ. 36.12.

[105] Van Millingen, ὅ.π., εἰκ. 79, 80. Mathews, ὅ.π., εἰκ. 10.15, 10.48.

[106] Ousterhout, *Kariye Camii* (ὑποσημ. 6), 46, πίν. 8, 10, 13, 20, 21, 56, 67.

[107] St. Sinos, *Die Kloster-Kirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Μόναχο 1985, πίν. 3-5, εἰκ. 29, 31, 50, 52, 54.

[108] Μπούρας, *Νέα Μονή* (ὑποσημ. 74), 72, εἰκ. 26, 27, 51, 53.

[109] Τό μεγάλο πάχος προέκυψε ἀπό τήν ἀρχική πρόθεση νά διανοιγοῦν ἐσωτερικά οἱ μικρές κόγχες τῆς κάτω ζώνης. Θά μποροῦσε νά μειωθεῖ ἄν γινόταν κλιμακωτή ἡ διάταξη τῆς στέγης τῆς κόγχης, ὅπως σέ μερικά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα.

[110] Μήλλας, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 143, 144. Τό ἔργο εἶναι σέ κακή κατάσταση διατηρήσεως.

[111] Γ. Σωτηρίου, Εἰκών τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου, *ΠΑΑ* 1936, 76-81.

[112] S. Bettini, *La pittura bizantina*, II, Φλωρεντία 1938-1939, 64. Ὁ ἴδιος, Un inedito mosaico, ὅ.π. (ὑποσημ. 86), 31-36, πίν. X. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, 364, 413, σημ. 23.

[113] Μήλλας, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 143.

[114] Θ. Παπαζῶτος, Σημαντική μαρτυρία γιά τήν ψηφιδωτή εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας ἀπό τήν Ἡράκλεια τῆς Θράκης, *Θρακική Ἐπετηρίδα* 9 (1992-94), 163-171.

[115] Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑποσημ. 1), 278.

[116] Μήλλας, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 144, 676, 677, σημ. 176, 177.

Κατά τήν ἔκθεση τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου δόθηκαν πληροφορίες γιά τήν, βάσει τῶν κειμένων, χρονολόγησή του. Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ἡ ἐκκλησία μέ τό παραδοσιακό ὄνομα Μουχλιώτισσα εἶναι ἡ Θεοτόκος τῶν Παναγίου καί ὅτι κτίσθηκε κατά τόν 11ο αἰῶνα, ἴσως κατά τήν πρώτη εἰκοσαετία του[117]. Ὁρισμένοι ἐρευνητές[118] ἔχουν ἤδη ἀποδεχθεῖ τήν πρώιμη αὐτή χρονολόγηση. Πιθανότατα, κατά τήν περίοδο τῆς Λατινοκρατίας (1204-1261) ἡ μονή διαλύθηκε, τό συγκρότημα ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλά τό καθολικό δέν ἐρειπώθηκε οὔτε ὑπέστη μεγάλες ζημιές. Ἀπό τό ἔγγραφο τοῦ 1351 εἶναι σαφές ὅτι ἡ Μαρία Παλαιολογίνα τό μεταποίησε, τό στήριξε, ἀλλά ἐκ βάθρων δέν ἔκτισε παρά μόνον κελλιά γιά τίς μονάζουσες. Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τήν ἀνέγερση τοῦ νάρθηκος, ὁ ὁποῖος δέν ἀνήκει μέν στήν ἀρχική φάση τοῦ κτηρίου, παραμένει ὅμως ἄγνωστο ἄν ἡ προσθήκη ἔγινε πρό τοῦ 1204 ἤ μετά τό 1282. Πιθανότερο φαίνεται τό δεύτερο λόγῳ ἀφ' ἑνός τοῦ σχετικῶς μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν καλογραιῶν πού προέβλεπε ἡ νέα κτητόρισσα καί ἀφ' ἑτέρου τῆς τάσεως προσθήκης ναρθήκων καί ἄλλων χώρων γιά στέγαση τάφων, κατά τούς χρόνους τῶν Παλαιολόγων.

Μέ τήν χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνος, καθώς καί μέ κάποια σχέση του μέ τό Ἅγιον Ὄρος, συνάδει ἡ μοναδική στήν Κωνσταντινούπολη ἐξωτερική μορφή τοῦ τρούλλου, τήν ὁποία βρίσκομε καί πάλι στό Βατοπέδι, ἔργο τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μορφή τοῦ τρούλλου ὡς στοιχεῖο πρωιμότητος εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀρχικά ἀπό τόν Sl. Čurčić[119]. Ἡ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουήλ, πού πιστεύομε ὅτι προέρχεται ἀπό τήν Μουχλιώτισσα, στούς χρόνους περί τό 1300, ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι τότε ἔγινε ἡ προσθήκη τοῦ νάρθηκος γιά νά στεγάσει ταφικά μνημεῖα[120]. Ἐπί τυπολογικῶν κριτηρίων, ὅπως ἐφάνη στά προηγούμενα, οἱ προσπάθειες χρονολογήσεως εἶναι μάταιες.

Θεωρώντας λοιπόν σχεδόν βέβαιη τήν χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγιωτίσσης, τῆς κατά παράδοση γνωστῆς ὡς Μουχλιώτισσας, στά πρῶτα χρόνια τοῦ 11ου αἰῶνος, διαπιστώνομε ὅτι στόν ἀρχιτεκτονικό του σχεδιασμό ὑπάρχει πρόθεση πρωτοτυπίας, μέ τήν ἔννοια τῆς παραλλαγῆς ἑνός ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένου σχεδίου, πού εἶχε ἐπιπτώσεις στήν διάπλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ του χώρου. Τό πράγμα ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί πρόκειται γιά ἕνα κωνσταντινουπολίτικο μνημεῖο. Ἀποτελεῖ ἔτσι σοβαρή ἔνδειξη ὅτι οἱ σαφεῖς τάσεις πρωτοτυπίας πού διακρίνονται σέ κάποια ἑλλαδικά μνημεῖα τήν ἴδια ἐποχή ὑπῆρχαν καί στήν Πρωτεύουσα, τῆς ὁποίας οἱ σπουδαιότερες σύγχρονές τους ἐκκλησίες δυστυχῶς δέν ἔχουν διασωθεῖ.

Charalambos Bouras

THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH OF THE PANAGHIA MOUCHLIOTISSA IN CONSTANTINOPLE

The church of the Virgin (Panaghia) in the neighbourhood of Mouchli in the Phanari district of Constantinople (Fig. 1) is the only Byzantine monument in the city that has remained in the hands of Christians to the present day (Fig. 2). There is considerable evidence for its history and it is the subject of a sizeable bibliography. In contrast, all we have for its architecture are brief, inadequate and out-dated studies based on rudimentary documentation: a ground-plan and a

[117] Ἡ ἄμεση σχέση τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς μέ τόν ἅγιο Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη, ὁ ὁποῖος πέθανε τό 1001, μαρτυρεῖ πρωιμότητα.

[118] A. Cutler, J.M. Spieser, *Byzance Médieval, 700-1204*, Παρίσι 1996, 215, 220.

[119] Sl. Čurčić, Book Review, *JSAH* 36 (1977), 281.

[120] Παρά τά λεγόμενα ἀπό τόν κύριο μελετητή Ø. Hjort (A Fragment, ὅ.π., ὑποσημ. 88), ἕνα ἀρκοσόλιο πλάτους 2,50 μ. (κατά τήν προτεινόμενη ἀπό αὐτόν ἀναπαράσταση) ἀνέτως μποροῦσε νά στηθεῖ στόν βόρειο ἤ τόν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκος, πού εἶχε πλάτος 3,50 σχεδόν μέτρα.

few photographs (A. Van Millingen, T. Mathews, S. Eyice and N. Brunov). The systematic measured drawings of the present condition of the church, made by the Constantinopolitan architect Apostolos Poridis, formed the starting point for the present study (Figs 3-5).

The Byzantine sources for the church of the Mouchliotissa have long been known, as has its history. It was the katholikon of a convent founded by Maria Palaiologina, daughter of the Emperor Michael VIII. Recent research has proved that the church, attributed for a long time to the Palaiologan period, was not erected in 1266-1267 but was much older and belonged to the monastery *τῶν Παναγίου* or *Panaghiotissa*, known from other written sources. This church was purchased along with other buildings by Maria Palaiologina about 1282. Its name then, the Panaghia Mougoulion (=of the Mongols), was due to the fact that its founder, Maria, had contracted a marriage of political expediency with the Mongol Khan. After the fall of Constantinople, it continued to be a church, under special circumstances, and later formed the centre of a Greek parish, with a school and other activities.

The Panaghia Mouchliotissa is a tetraconch, aisleless, domed church with a slightly later tripartite narthex. The drawings made by A. Poridis reveal the major distortions it underwent, probably in the eighteenth century, in order to increase its size to house a larger congregation: the south conch and a large part of the narthex were demolished to make way for the addition of a large hypostyle room roofed with Ottoman pointed domes, and an exonarthex (Figs 3 and 4). Works carried out in the Ottoman period are responsible for the distortions to the lower zone of the church and the plastering of all its surfaces, interior and exterior, which impedes the study of structural features and the decorative brickwork. Further interventions in the church have been made recently.

The reconstruction of the first two (Byzantine) building phases of the church is based on the new drawings, *in situ* observations, and a photograph taken before 1924 and published by N. Brunov (Fig. 7), which provides evidence for the columns inside the church, which are now covered with plaster. The Mouchliotissa was a tetraconch church (Fig. 8) with a narthex and two unusual features: the size of each conch was increased by opening three smaller niches in the thickness of the wall, and the dome was supported on four arches carried on columns at the four corners of the central square. Both these features enliven the interior space enhancing its visual interest and imparting a certain originality. The typological examination of the church refers firstly to the aisleless, tetraconch, domed churches, either preserved or attested during their long presence in Byzantine architecture. It also refers to the unique features of the Mouchliotissa, which is dodecaconch in the lower zone, tetraconch above this, and has a unified dome higher still, thus giving the impression of a centralized building; and on the four columns at the corners and the arches bridging them, which emphasize the familiar ciborium shape. Finally, it refers to the specific problems created by the addition of long narthexes (Figs 8 and 9) to triconch or tetraconch churches and the solutions devised for them.

The observations on the morphology are unfortunately very limited, on account of the distortions the monument has suffered. Nothing is known of the position and form of the windows, cornices, string-courses and the original roofs. The four columns were clearly Early Christian *spolia*, with Corinthian column-capitals. The exterior form of the dome, with its alternating large and small blind arches, recalls examples in the Vatopedi monastery, while the melon dome with its eight cusps assign it to a series in the Byzantine capital and the area of its immediate influence.

The observations on the construction are likewise limited, for the same reasons – distortions and plastering. However, fired bricks were undoubtedly used generally in the dome and the twelve conches in the bottom zone of the building.

A detached mosaic of the Virgin and Child, attributed to the Mouchliotissa, attracted the attention of G. Sotiriou, S. Bettini and A. Millas. The wall-paintings of the church, of both the Byzantine and Post-Byzantine periods, have been completely destroyed. A sculpture depicting Christ Emmanuel, certainly of Palaiologan date, has been studied exhaustively by Ø. Hjort.

The Panaghia of Mouchli, formerly the Panaghiotissa, when examined in the context of early eleventh-century Constantinopolitan architecture, gives expression, on the one hand, to a certain originality and current trends of the period, and on the other to the survival of the institution of patronage in Byzantine society after the interruption of all activity during the period of Latin rule.